

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

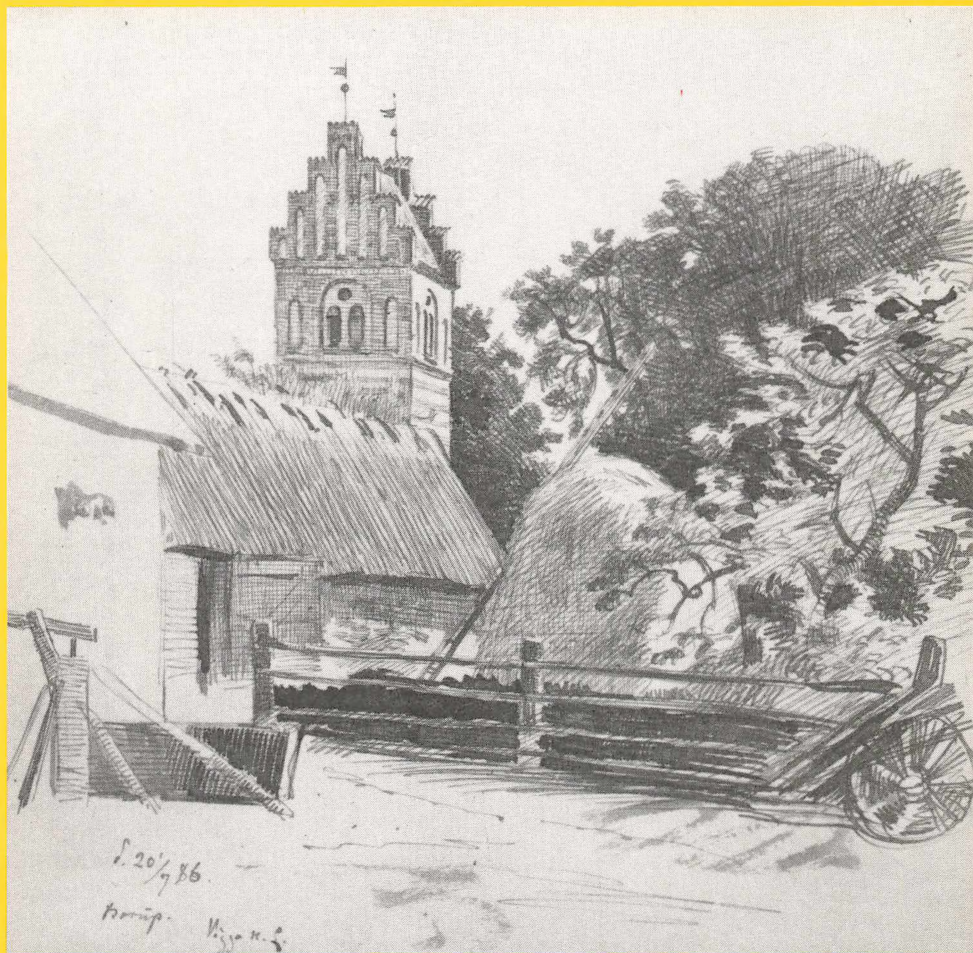
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TIDSSKRIFT FOR ARKIVFORSKNING

ARKIV

13. BIND NR. 1 · 1990

Dominicus Nagel Bech

– Den første norske arkivar

Av Lajos Juhasz

† 27. juli 1990

Fra 1830-årene ble planer lagt og personale ansatt for å gjennomføre en systematisk ordning av det norske Riksarkiv. Dominicus Nagel Bech kom som arkivets første assistent til å løse de praktiske oppgaver. Men det var også viktig for ham å forene dette med teoretisk innsikt i arkivfaget. Artikkelen redegjør for Bechs erfaringer og tanker om norsk arkivhistorie, arkivordning, arkivteori og arkivorganisasjon.

Dr. phil. Lajos Juhasz var titl. statsarkivar i Statsarkivet i Oslo.

Dominicus Nagel Bech, født den 11. april 1808 i Innvik, var sønn av en offiser. Han gikk fem år på skole i Bergen, ble privat dimittert, student med non i 1828 og juridisk kandidat i januar 1839 med samme resultat. Som student søkte han den første assistentstilling som ble opprettet i arkivet på Akershus, og tiltrådte 21. juli 1835. Helt fra første stund deltok han i arkivets ordning under ledelse først av Gregers Fougner Lundh, senere av Abraham Spenning og til slutt av Rudolf Keyser.¹ Etter å ha vært opptatt med ordningen i henimot fem år, søkte han i 1840 det nyopprettede byråsjefembetet i regjeringens arkiv. Da utnevnelsen dro lenge ut, ble han 23. august konstituert som byråsjef. Konstitusjonen opphørte med Henrik Wergelands tiltredelse 1. januar 1841. Da Bech innleverte beretning om sin konstitusjonstid i mars 1841, la han ved et skrift med tittelen »Oversigt over det norske Rigsarkivets Tilstand fra de ældre Tider indtil Udgangen af Aaret 1840«.

Arkivhistorie

»Oversigten« er Riksarkivets første historie. Den var basert både på forskning og erfaring, og besto av tre deler: perioden før 1814, 1814-1834 og etter 1834. I de to første periodene var det utelukkende kildene som fortalte; det fantes ikke noe forarbeide eller noen muntlig tradisjon å bygge på. Etter 1834 var Bech selv med i historien, men han lot fortsatt dokumentene stå i forgrunnen.

Det er et overraskende rikt materiale Bech har funnet frem til i løpet av sin femårige gjennomgåelse av arkivaliene fra 1600-1700-tallet. Han presenterte først de arkiver som før 1814 utgjorde arkivet på Akershus. De var på den ene siden arkivene etter de sentrale myndigheter: Stattholderskapet, Slottsloven, Regjeringskommissjonen m.m., og på den andre

side Akershus stifts og amts arkiv sammen med de avleverte arkiver fra over- og underrettene. De militære arkiver dannet en særskilt gruppe; de var likeledes oppbevart på Akershus, men først i 1822 forenet med Riksarkivet.

Etter denne innledning gikk Bech over til å behandle arkivets bestyrelse og tilstand. Det var lett å fastslå hvem som skulle ha hatt tilsyn med arkivet: stattholderen, vicesattholderen eller i tilfelle vakanse stiftamtmanden. Vanskeligere var det å avklare hvem som skulle hatt ansvar for arkivet som arkivar. Arkivet levde et liv i det skjulte. Når det kom frem i dagens lys, viste det et skremmende bilde: gang på gang måtte det gis oppdrag til enkeltpersoner eller kommisjoner for å redde eller i alle fall registrere det. Beretninger om slike forsøk fylte historien om arkivet på Akershus i de to århundrer før 1814.

Historien i årene 1814-1834 hvilte på et sikkert kildegrunnlag. Den kongelige resolusjon av 6. juni 1817, Johan Henrik Ryes tid, avleveringen fra Danmark i 1820-1822 og årene med de uavlatelig skiftende bestyrere og med den oppnevnte, men aldri sammentrådte første kommisjon var de viktigste hendelser i disse tyve årene.

Skriftet slutter med Bechs egen tid. Fremstillingen her er mer flytende og fyldigere enn fra de tidligere perioder, men skuffende upersonlig. Bech hadde alle dokumenter for hånden, brukte dem, men kompletterte dem ikke med egne kommentarer. Leseren venter ved Bechs veiledning å kunne få dypere innblikk i forholdene på Akershus og i Departementsgården og særlig i det rom hvor Bech og hans assistentkollega Bernt Moe hadde arbeidet. Men noe slikt finnes ikke i Bechs »Oversigt«.

Arbeidet fortjener uten tvil anerkjennelse. Det er solid dokumentert selv om det naturligvis ikke er komplett. Men på de sidste sidene savner man det personlige, det intime. Forklaringen kan ligge i at Bech opprinnelig skrev denne fremstillingen som vedlegg til en rapport. Først i 1842 ble »Oversigten« publisert i Den Constitutionelle i uendret form.

Arkivordning

Det arbeide som foregikk i Riksarkivet i 1830-1840-årene, ble senere sammenfattende kalt arkivets foreløpige ordning. Denne virksomhet tok for alvor til med kommisjonen som ble nedsatt i 1834. Her var Lundh og Spønning medlemmer, og kommisjonens oppgave skulle være å gjennomgå Riksarkivet og gi beretning om hva som skulle oppbevares og hva som kunne kasseres og selges som makulatur.

Helt fra sin første dag på Akershus deltok Bech i dette ordningsar-

beide. Han hadde enda mulighet til å se hvordan Rye ville ha ordnet arkivet. Fra 1836 fulgte han den plan som ble satt opp av Lundh og fastsatt i regler av Spenning. Keyser – som erstattet Lundh i kommisjonen fra 1838 – endret planen, og Bech sammen med Moe holdt seg til de nye direktiver. Med Wergelands tiltredelse som arkivsjef i 1840 skjedde ingen endring i ordningsplanen. Han og assistentene fortsatte med en kronologisk ordning. Assistentene var våkne arkivfolk med interesse for faget og med legning for forskning. De fulgte med også i utenlandsk arkivlitteratur. Bech leste bl.a. en veiledning i arkivorganisasjon på tysk av en sveitsisk forfatter: Frank Xaver Bronners *Anleitung Archive und Registraturen nach leichtfasslichen Grundsätzen einzurichten und zu besorgen*, Aarau 1832. Bronner hørte til de arkivteoretikere som virket og skrev i første halvpart av 1800-tallet, men som i grunnen levde i 1700-tallets tankeverden.

De første skrifter om arkivteori så dagens lys i løpet av 1500-tallet. De var opptatt av spørsmålet om arkivets vesen og dets rolle innenfor administrasjonen, og de forsøkte også å finne prinsipper for ordning av arkivsaker. Tankene i disse skriftene på 1500-1600-tallet var ledet av juridiske synspunkter. De så i arkivet arkivskaperens juridiske arsenal; dokumentene var adkomstbrev til rett og rettigheter. I løpet av 1700-tallet ble denne juridiske synsmåten avløst av en rasjonalistisk. Teoretikerne søkte da etter et almenyldig skjema for arkivvurdering, og de var særlig opptatt av den indre ordning av arkivene. De ønsket å finne prinsipper som kunne anvendes ved ordning av alle slags arkivsaker; et ordningsprinsipp som kunne gjelde for alle tidsepoker og for alle grener av administrasjonen. Dette almenyldige prinsipp skulle så underordnes en topografisk og en kronologisk inndeling. Bronner foreslo følgende skjema: *Realia* med »scientifisk« inndeling, *lokalia* med geografisk gruppering og *personalia* i alfabetisk ordning.

Bech hadde lest Bronners *Anleitung* og gjort sine egne »Anmerkninger« som var datert 7. september 1842. Naturligvis var det viktig for ham å finne ut hvorvidt *Anleitung* var anvendelig i hans eget arbeide. Han så i inndelingen av arkivsaker i tre hovedklasser: real-, lokal- og personklasser, et system som kunne bli anvendt alltid og for alle slags dokumenter. Dette systemet kunne i seg selv bestå, og ville gjennom alle tider være uavhengig av den måten staten ble administrert på. De dokumenter som angikk samme sak, skulle samles på ett sted uten at man var nødt til å ty til de forskjellige myndigheters arkiver hvor saken var sortert gjennom administrasjonens ulike faser. Realklassen kunne videre splittes opp enten »scientifisk« eller ministerielt (departementsvis). I det første tilfelle

ordnet man arkivsakene etter de forskjellige vitenskapsgrener som de i følge deres innhold hørte til. Men etter Bechs oppfatning var denne inndeling bare brukbar i bibliotekene; bøker lot seg knytte til en bestemt fagvitenskap. Derimot inneholdt et arkiv dokumenter som ble til gjennom administrasjonen, og derfor burde man der foretrekke den ministerielle inndeling. En forutsetning måtte naturligvis være at det en gang for alle ble lagt til grunn et bestemt og uforanderlig ministerielt system. På den måten kunne man danne en enhet i det norske Rigsarkiv som enhver med letthet kunne orientere seg i. En unntakelse var Revisjonsdepartementet. Herfra burde arkivsakene føres tilbake til de enkelte fagdepartementene. Inndelingen i lokal- og personklasser skulle ikke volde noen vanskeligheter.

Etter som disse tanker modnet hos Bech, ble også deres anvendelighet ved ordning av Rigsarkivet mer klar for ham. Det forløpige ordningsarbeide var i 1843 kommet så langt at han fant tiden inne til å tenke på en plan for selve den »arkivmessige« ordning. Prinsippene ble lagt fram i et skrift som bar tittelen »Forslag til Plan for Rigsarkivets arkivmessige Ordning«. Utgangspunktet måtte søkes i arkivalienes innhold og ikke i den måten de var blitt til på i administrasjonen. Arkivsakene burde ordnes i klasser etter innhold. Klassene skulle være uforanderlige med klare grenser mot hverandre. Bech gikk ut fra at ethvert dokument måtte angå enten 1) et alminnelig statsrettslig eller borgerlig forhold, 2) et sted eller 3) en person. I dette fant han grunnlaget for inndeling i de tre store hovedklasser: real-, lokal- og personklasser.

Bech fant det videre naturlig at enhver av hovedklassene igjen måtte falle i flere avdelinger. Realklassen skulle deles inn i departementale avdelingen. I det norske departementssystemet så han en fortreffelig ledetråd, og han satte opp følgende skjema for en departemental inndeling: A. Indre anliggender, B. Finansvesen, C. Justis- og politivesen, D. Undervisningsvesen, E. Kirkevesen, F. Sunnhetsvesen, G. Krigsvesen, H. Arkivalier som vedkom Rikets offentlige rett og kongehuset, I. Utenrikssaker. Hver av disse avdelingene skulle bestå av flere underavdelinger. Avdelingen for de indre anliggender hadde for eksempel i Bechs plan 14 underavdelinger: Embeter og kommisjoner, grensebestemmelser, befolkning, innbyggernes borgerlige stilling, fattigvesen, næringsvesen, kommunikasjon, havne-, ringe- og fyrvesen, brannvesen, forstvesen, magasinvesen, tabellvesen, generelle innberetninger og kanselliarkiv. Lokalklassen skulle først spaltes opp geografisk og deretter kronologisk; personklassen først alfabetisk og deretter kronologisk.

Til denne planen føyde Bech to viktige bemerkninger: For det første

var det en selvfølge at han ikke trodde at de underavdelingene han hadde foreslått, ville være helt uttømmende. De skulle bare betraktes som en fleksibel ramme, og muligheten stå åpen til å få opptatt nye underavdelinger som stoffet nødvendiggjorde. For det annet mente han at det foreslåtte skjema også burde bli anvendt på arkivsaker som stammet fra tiden før 1814. Det ville være en uting som i tillegg ville gi anledning til forvirring, hvis man beholdt den tidligere kollegiale inndelingen. Man burde holde seg strengt til en og samme ordningsmetode for hele det tidsrom Riksarkivet omfattet og ville komme til å omfatte.

Denne plan ble 28. oktober 1843 lagt frem for sjefen for arkivet. Men Wergeland ønsket først å fullføre den kronologiske ordning som var i gang, og i brev til departementet av 20. desember s.å. frarådet han å følge Bechs opplegg. Til tross for at Bech også forfattet et »Udkast til Instrux inneholdende Reglement for Ordning af Rigsarkivet«, ble planen aldri forsøkt satt ut i livet.

Planen fortjener likevel en plass i norsk arkivhistorie. Den belyser noe av forholdene og problemene i det norske Riksarkiv under Wergeland. Store mengder arkivsaker ventet på å bli vurdert: en del skulle kasseres, resten måtte ordnes. Man søkte etter retningslinjer. Den ene mulighet var å handle empirisk: man forsøkte å finne en fremgangsmåte i praksis, som hurtigst mulig kunne forvandle uordnede papirmasser til oversiktlige arkivserier. Det var imidlertid ikke helt avklart hvordan seriene skulle dannes. Dokumentenes opprinnelige orden var blitt forstyrret eller helt oppløst. Store avleveringer med organisk voksende serier var ikke lette å finne. De hadde eventuelt kunnet åpne arkivfolkets øyne for det prinsip som senere ble alment godtatt: proveniensen. Ikke helt tilfredsstillet av gjeldende praksis forsøkte man å finne hjelp i teorien. Bech fant en representant for det gamle system og bygget på ham. I 1840-årene var proveniens-prinsippet mer eller mindre ukjent også i utlandet. Planen, som kan virke kuriøs i dag, var et produkt av sin tid. Med dette skriftet inntok Bech en velfortjent plass blant de arkivarer som prøvde å komme frem til et nasjonal-deduktivt ordningssystem. Dette var utbredt på kontinentet på 1700-tallet og hadde sine utløpere helt frem til midten av 1800-tallet, da proveniensprinsippet gradvis overtok.

Arkivteori

Den 6. august 1845 begynte Bech å publisere en artikkelserie i Morgenbladet under tittelen »Om Arkivvæsenet«. Serien ble ikke fullført. Med den fjerde fortsettelsen ble publikasjonen avbrutt den 30. september. Det

foreligger i manuskript utkast til en femte artikkel, men selv med denne ville serien ikke blitt tilendeført.

Den planlagte, men ikke fullførte studie som skulle blitt Bechs arkivteori, var et tilfeldig skrift. Foranledningen var at byråsjefembetet ved regjeringens arkiv med Wergelands død var blitt ledig den 12. juni 1845, og Bech som vikarierte i embetet, var blant søkerne. Han håpet å styrke sine sjanser ved å få trykt en større studie med emne fra arkivfaget. Da det ble kjent at Christian Lange var utnevnt i embetet den 30. september, syntes Bech at det var fånyttet å fortsette publiseringen.

Selv som torso er studien »Om Arkivvæsenet« et interessant arbeide. Den føyer seg godt til Bechs tidligere trykte og utrykte skrifter. Slik som hans »Forslag til Plan for Rigsarkivets arkivmæssige Ordning« fra 1843 var den første norske arkivordningsteori, er »Om Arkivvæsenet« den første norske arkivteori.

I studien »Om Arkivvæsenet« øste Bech av to kilder: både fra erfaring og lesning. Enkelte ideer hentet han fra sine lektyrer. Han fulgte den arkivfaglige litteraturen med aldri svekket interesse. Han var en flittig gjest i Universitetsbiblioteket, og enkelte sentrale publikasjoner skaffet han seg gjennom bokhandelen. Særlig må i denne sammenheng nevnes artiklene som i 1834-1836 ble publisert i Zeitschrift für Archivkunde, Diplomatiek und Geschichte. Redaktørene til dette tidsskrift var tre prøyssiske arkivteoretikere: geheimer Kabinettsarchivar i Berlin L. F. Hoefler, arkivar i Münster H. A. Erhard og stettiner-arkivaren F. L. Medem. I en tid da tidligere viktige arkiver mistet en god del av sin betydning for administrasjonen og rettsvesenet, og da sansen for historien, særlig for hjemlandets fortid samtidig våknet, meldte uvilkårlig spørsmålet om arkivenes fremtid seg: kunne de fortsette som forvaltningsorganer eller burde de gå over til å være vitenskapelige institusjoner. Alle tre redaktører tok stilling til dette problem, og Medem forsøkte til slutt å trekke konklusjonen: Det sto fast at arkivenes forbindelse med administrasjonen aldri kunne oppheves, og dette måtte det tas hensyn til ved deres organisering og administrering. Men denne hensyntagen burde ikke gå så langt at arkivet ville bli et tillegg til administrasjonen. Om et arkiv var et historisk eller et forvaltningsarkiv, skulle avhenge av om den arkivskapende institusjon var en historisk eller levende forvaltningsenhet. I alminnelighet skulle arkivets Janus-ansikt vende seg både mot forvaltningen og mot vitenskapen. Det hersket enighet mellom de tre forfattere om 1) at arkivet skulle være en selvstendig institusjon, 2) at arkivets kompetanse måtte bli anerkjent og 3) arkivets rett til kassasjon fastlått.

Bech bestilte de to tykke bind og leste artiklene med penn i hånden. Han brukte også andre mindre viktige avhandlinger fra den forholdsvis rike tyske arkivfaglige litteraturen.

Ikke desto mindre var Bechs egne erfaringer av langt større betydning da han skrev dette arbeidet. Han ble ansatt i arkivet i en tid da resultatet av Ryes ordning enda kunne sees, og han innrømmet åpent at »Ryes fortjenstfulde Forarbeider satte ham istand til at opfatte Ensemblet« i et arkiv. Han arbeidet også i Kommisjonens tid etter Keysers retningslinjer, og »under Keysers Ledelse erhvervede han ved Gjennemgaaelse af de løst liggende Masser Dygtighed til at kunne gaa paa egen Haand«. Slik innført og opplært i sitt fag fortsatte Bech å være arkivar under Wergeland og – som er viktigere – i uopphørlig diskusjon med sin kollega, Bernt Moe. Mens Moe fulgte sin interesse og ofret seg for slektshistorien, ble Bech den første virkelige arkivar og arkivteoretiker i Norge som ga mer enn 15 år av sitt liv for å bringe papirmassene på Akershus »i en arkivmæssig Orden«, og som innimellom publiserte de første arkivfaglige studier på norsk.

Etter i korte trekk å ha skissert arkivenes oppkomst og utvikling opp til sin egen tid, konstaterte Bech i »Om Arkivvæsenet« at »arkivbestyrerne have ganske tabt af Sigte den Hovedopgaven de have at løse: Orden og Fremadskriden efter en vis Plan«. Arkivbestyrerne var på den ene side ikke uavhengige i sine stillinger og på den annen side altfor lite bundet og ikke underkastet kontroll i sitt arbeide. Denne skjevheten skulle kunne forebygges ved å la arkivene få »faste og egne Bestyrere«, og ved at de skulle bli »selvstændige Instituter«.

Det kunne ha visse fordeler at et arkiv organisatorisk ikke skilte seg ut fra den alminnelige administrasjon. Administrasjonen hadde på den måten lettere adgang til sine egne arkivalier. Naturligvis kunne det under slike forhold ikke ventes at »en efter arkivalistiske Prinsipr stadigen gjennomført Ordningemetode« skulle komme til anvendelse. Når man bestrebt seg på å oppnå orden, grep man etter surrogater som ofte viste seg virkningsløse. Et slikt middel var å nedsette arkivkomiteer. Dette kunne føre til en midlertidig orden, men sjelden til arkivalienes arkivmessige ordning. Denne form for administrasjon kunne heller ikke gi arkivet det vitenskapelige preg det helst burde ha. Arkivene måtte stå under ledelse av en fagmann, og bare arkivet kunne være den skole hvor en arkivar fikk sin utdannelse. Til slutt konkluderte Bech med at arkivene burde stå under »utelukkende og selvstændig Bestyrelse« av en arkivfagmann.

Det andre spørsmål Bech var opptatt av var arkivenes organisasjon.

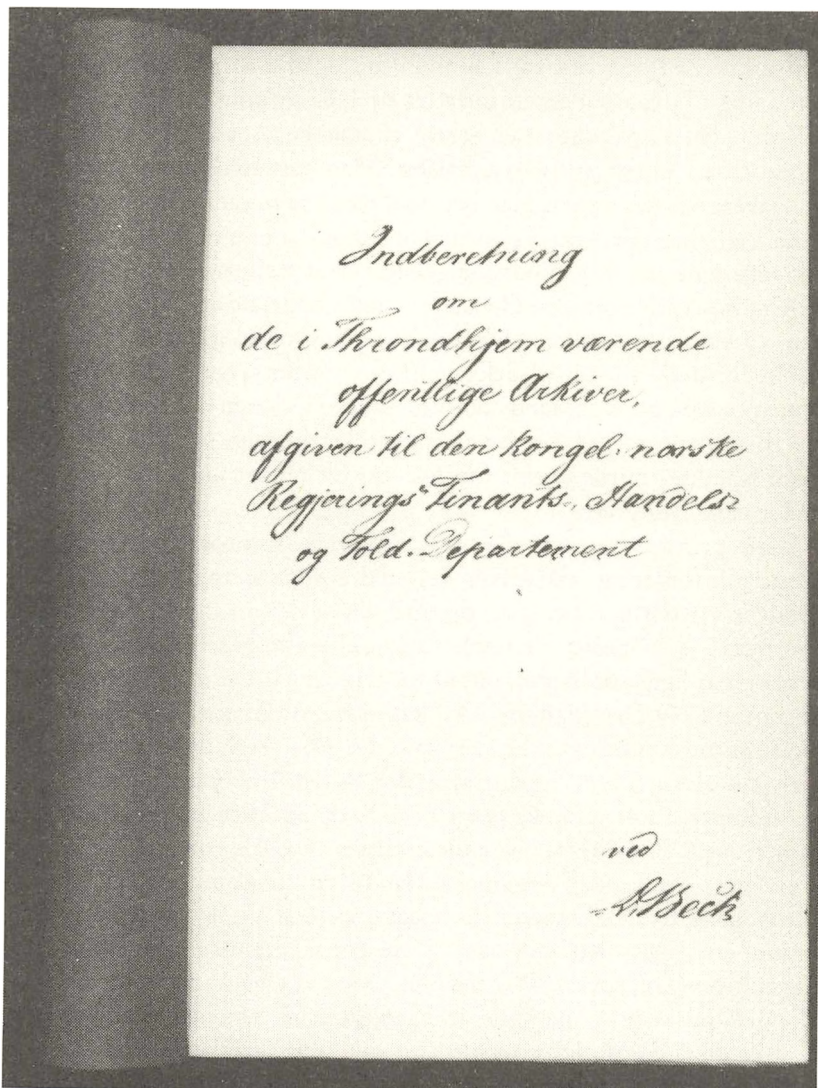
Han delte ikke oppfatningen at statens arkivalier skulle samles i et sentralarkiv. Den rette løsning var heller å opprette »Provincial- eller Filialarkiver«. I Norge kunne han tenke seg tre arkiver fordelt i det østenfjelske, vestenfjelske og nordenfjelske Norge med sete i henholdsvis Christiania, Bergen og Trondhjem. Hvert arkiv skulle ha en arkivar, i Christiania også en assistent. Arkivaren i Christiania skulle ha tilsyn med de to andre.

Etter Bechs mening burde arkivaliene med detaljerte fortegnelser avleveres fra de arkivskapende institusjoner til arkivene. Det var arkivaren som skulle ha myndighet til å bestemme hva som skulle oppbevares eller tilintetgjøres. Men denne arkivmessige revisjon av arkivaliene behøvde ikke å bli foretatt før dokumentene oppnådde en viss alder, henimot tyve-tredve år. Noen spesielle regler for kassasjon kunne Bech vanskelig sette opp. Som nesten det eneste prinsipp slo han i alle fall fast at »Man maatte ved Kassation gaa frem med den største Varsomhed og Samvittighedsfuldhed og aldrig tabe af Sigte at intet var uerstatteliger og mer krænkende end det Tab som den Ukyndiges Kassation fremkalder i et Arkiv«. Men på den annen side var det både av økonomiske og arkivmessige grunner nødvendig at arkivaren ikke betraktet dokumentene med altfor stor ærefrykt. Bech så klart at arkivalienes mengde økte fra dag til dag, og at det eneste middel som kunne demme opp for at arkivet helt ble oversvømmet av papirer, var at arkivaren klarte »at skille sig ved alt Unyttigt«. Men for Bech var det uforsvarlig – for ikke å si umulig – uten videre å uttale seg med bestemthet om når et dokument skulle bevares, og når tilintetgjøres. Dette kunne bare avgjøres når dokumentets innhold og forhold til andre arkivalier var klarlagt. Det eneste som kunne sies, var at det fantes epoker som bare levnet få skriftlige minner, og her måtte man beholde alt uansett innhold. Her kunne nemlig inntre andre ofte formale momenter arkivaren måtte ta hensyn til.

Bech gjorde også oppmerksom på at arkivarens oppgave ikke bare besto i å ordne dokumentene eller å legge dem bort etter dato. Dokumentene måtte også bearbeides. De burde til slutt danne et stoff som egnet seg til å bli levert vitenskapsmannen og andre interesserte i en slik form at brukeren var i stand til å hente de opplysningene han med rimelighet kunne vente å få.

»Om Arkivvæsenet« var et situasjonsbestemt skrift. Det skulle egne seg til å understøtte Bechs kandidatur. Ved å publisere det ville han dokumentere sin faglige kompetanse både når det gjaldt praktisk erfaring og teoretisk utrustning. Når han la vekt på at det i spissen for arkivene

skulle stå egne og faste bestyrere som var arkivarer utdannet i et arkiv, ønsket han å skaffe seg liksom en monopolstilling i konkurransen. Da han måtte konstatere at aksjonen var feilslått, falt pennen ut av hans hånd.

Forside fra en af D. N. Bechs indberetninger. Foto: Riksarkivet Oslo.

Arkivorganisasjon

I 1847 drøftet man opprettelsen av et distriktsarkiv i Trondhjem. Nå fikk Bech på ny anledning til å utvikle sine tanker om organisasjonen av det norske arkivvesen. Han hadde oppholdt seg i Trondhjem i 1844 for å gjøre seg kjent med samtlige arkiver og danne seg en mening dersom arkivsaker derfra skulle avleveres til Riksarkivet. Da Lange ble bedt om å uttale seg om sogneprest Angells forslag om at det skulle opprettes et stiftsarkiv med egen arkivar i Trondhjem, og arkivsjefen overlot sakens utredning til departementet, forfattet Bech en utførlig betenkning på 17 spalter. Han så på saken i en større sammenheng og leverte den første skisse til en norsk arkivorganisasjon. Han var utvilsomt inspirert av oppgaven. Sogneprestens plan betegner han å være »af den mest indgribende Vigtighed for Arkivvæsenets Udvikling« som gjorde det mulig for arkivets egne »at vise Nødvendigheden af et Reform i vore offentlige Arkivs Bestyrelsesmaade« Hensikten med å opprette arkiver var – skrev han – å bevare arkivsakene for fremtiden og tilrettelegge dem slik, at de kunne formidle »de tilforladeligste Efterretninger saavel for Administrationen og den private Mand som Videnskabsdyrkeren«. Arkivsaker som ble til »indenfor visse Kredse af Statens Territorium og som var af ren lokal Karakter burde derfor forblive saavidt muligt inden disse Kredse under egne Bestyrere«.

Dette prinsipp var anerkjent også i Norge. Amtmannen var pålagt å motta til forvaring arkivsaker fra underordnede myndigheter. Men påbudet var dårlig overholdt, og ofte slik at det medførte større skade enn nytte. Arkivaliene ble oppbevart »i Udhuse, paa Loftstrom, i Kjeldere og paa lignende Steder, udsatt for Fugtighed, Veir og Vind, og uden nogensomhelst Designation«. Om kassasjon, ordning og utarbeidelse av registraturer kunne det ikke være tale. De som skulle sørge for arkivsakene var altfor meget opptatt av andre gjøremål og manglet innsikt og kunnskaper. Ettertrykkelig pekte Bech på de uheldige virkninger resolusjonen av 1837 medførte. Å samle arkivalier fra hele landet i Christiania betydde at »saavel den alminnelig Mand som Lokalauktoriteterne berøves Adgang til Dokumenter der maatte være af Vigtighed for Administrationen«. Dessuten »gik ogsaa Den, der ikke kunde have Adgang til Rigsarkivet«, og som i »Provins-Stæderne i et eller andet videnskabelig Øiemed ønskede at benytte de haandskrevne Samlinger, Glip af de Skatte, disse indeholdte, og det vistnok ofte til ikke liden Hindring saavel for Specialhistoriens som Topografiens fuldkomnere Bearbeidelse«.

Bech syntes at det medførte ulemper både at de offentlige lokalarkiver sto under overøvrighetens bestyrelse, og at de til slutt ble konsentrert på ett sted i det såkaldte Regjerings- eller Riksarkiv. Derfor hadde man enkelte steder i utlandet delt landet inn i arkivdistrikter med distriktsarkiver. Men forslaget sogneprest Angell la frem og stiftsdireksjonen i Trondhjem fremmet, hjalp ikke det norske arkivvesenet til en bedre organisasjon. En arkivars funksjon burde ikke begrenses til å holde orden i stiftsdireksjonens arkivsaker. Hans virksomhet burde omfatte ethvert embetsarkiv i stiftet. Det måtte opprettes stiftsarkiver i Tromsø, Trondhjem, Bergen, Christiansand og Christiania som skulle bli bestyrt av egne, lønnede arkivarer. De skulle påse at ethvert embetsarkiv ble avlevert til og ordnet i stiftsarkiver. Stiftsarkivaren skulle sortere under, motta instruks og kontrolleres av en overarkivar ved Riks- eller Regjeringsarkivet. Skulle forholdene være slike at de ikke ville tillate å gjennomføre denne plan i sin helhet, ville Bech nøye seg med å få opprettet stiftsarkiver bare i Trondhjem med Tromsø og Bergen med Christiansand.

Bech var – som tidligere fortalt – medlem av komiteen som utredet arkivspørsmålet i Trondhjem. I oktober 1850 reiste han igjen nordover for å flytte stiftsdireksjonens arkiv til nye lokaler på Christiansten. Etterhvert tok han imot samtlige arkiver i byen, og dette arbeidet fylte hele året 1851. Etter at stortinget bevilget gasje for en stiftsarkivar i Trondhjem, ble han i september 1851 konstituert og 22. april 1852 utnevnt i embetet. Det siste året var han ofte langvarig syk, og døde 26. november 1853.

Bech var den første norske arkivmann som bevisst søkte å forene praktisk aktivitet og teoretisk forståelse i sitt arbeide. Og det var ikke noe merkelig ved det. Nesten alt han foretok seg, var nybrottsarbeide. Han kunne ikke støtte seg til tidligere praksis; det fantes ingen rutine. Forholdene på Akershus tvang ham hele tiden til å reflektere over hvordan tingene skulle gjøres. Praktisk arbeide og teoretisk fundering måtte nødvendigvis gå parallelt.

Bechs forhold til sitt eget arbeide og arkivet gjennomgikk en viss utvikling. I de første år ordnet han etter opptrukne retningslinjer. Han sto overfor en nesten uoverskuelig dokumentmasse, og for ham var det om å gjøre å skaffe seg oversikt over kaoset. Han noterte alt han fant om arkivets fortid, og detaljene føyde ham sammen til en arkivhistorie. Allerede her tillot han seg enkelte kritiske bemerkninger for den nyeste periodes vedkommende. Og mens han strevde med den foreløpige ordning, lette han etter prinsippet som kunne føre mot en endelig

løsning. Han så etter utenlandske analogier. Han festet seg ved Bronner, og etter dette forbilde formet han sin arkivordningsteori. Mens ordningsarbeidet bare skred sakte frem, meldte det seg en trusel med resolusjonen av 1837. Ikke bare enkelte dokumenter, men hele arkiver skulle sendes til Riksarkivet hvis administrasjonen ikke hadde behov for papirene og vurderte dem som historisk interessante. Denne situasjon skjøv nye problemer i forgrunnen: Bech måtte befatte seg ikke bare med de enkelte arkivers avleverings- og kassasjonsproblemer, men med hele strukturen i det norske arkivvesen. Han valgte desentraliseringen. Redningen for Akershus og løsningen for rikets arkivvesen fant han først i tre distriktsarkiver, senere i fem stiftsarkiver. De nye tanker ble presentert i artikkelen »Om Arkivvæsenet« og i betenkningen om stiftsarkivet i Trondhjem. I forbindelse med Trondhjem bød anledningen seg til å presentere ideene i konkret form.

Bech var først og fremst en utrettelig praktisk arkivar. Som arkivhistoriker sto han på sin tids nivå. I sine tanker om arkivordning fulgte han gjengse, den gang ennå ikke foreldede ideer. Hans arkivteori viste innsikt og forståelse for de aktuelle behov, var realistisk og ikke lite klarsynt og fremtenkt.

Bechs livsgjerning fikk en fullt fortjent belønning i stiftsarkivarembetet. Men ved sin tidlige død delte han datidens tragiske arkivarskjebne med Wergeland, Spenning og Moe.

Note:

1. De administrative, organisatoriske og personalmessige forhold i Riksarkivet både før og under Bechs tid er behandlet i følgende tidligere publiserte artikler, og er derfor ikke gjort nærmere rede for her:

Juhasz, L., Mot et norsk riksarkiv, Arkiv 6 1976, s. 19-41.

Juhasz, L., Byråsjef Henrik Wergeland, Edda 1977, s. 99-112.

Juhasz, L., Det første norske arkivordningssystem, Arkivposten 1979/5, s. 3-8.

Bechs betenkninger og notater om arkivforhold finnes blant annet i Riksarkivet, privatarkiv nr. 8 Dominicus Nagel Bech, eske 16.

Om erhvervsarkiver før Erhvervsarkivet

Af Hans Kargaard Thomsen

Erhvervslivets arkivalier har gennem tiderne levet en ureguleret og farefuld tilværelse, efterhånden som de gled ud af daglig brug i den pågældende virksomhed. Ikke før i vort århundrede er der sat systematisk ind på sikringen af dem, først og fremmest ved oprettelsen af egentlige erhvervsarkiver. Herhjemme skete det omsider i begyndelsen af 1940'erne. Inden da havde man ganske vist taget visse initiativer inden for området, men tilfældighederne var på spil og kursen var usikker indtil da og lige fra man omkring århundredskiftet begyndte at få øje på dem. Her handler det om perioden fra ca. 1900 og frem til 1942, da Erhvervsarkivet i Århus tog sin begyndelse.

Første gang, der fra den private sektor for alvor blev banket på arkivvæsenets dør var så sent som ved århundredskiftet, da det SUHR'SKE HANDELSHUS i København blev opløst. Firmaet J. P. Suhr & Søn var grundlagt 1749 og efterlod sig ved ophævelsen et overordentlig omfattende arkiv, dels protokoller, dels »sager, nedlagte i 100 kasser, en for hvert år«. Firmaet tilbød nu i 1899 hele sit arkiv til Rigsarkivet – og lod samtidig forstå, at alt ville blive destrueret, hvis Rigsarkivet ikke skulle være interesseret i at modtage det.

Situationen var helt uvant, og behandlingen af spørgsmålet om firmaarkivets videre skæbne afslører en usikkerhed, som kunne have gjort dette handelsarkiv til den visse taber i hænderne på de folk, som ved denne lejlighed kom ind i sagen.

Rigsarkivar C. F. Bricka var fra starten ganske vist ikke i tvivl om, at arkivet var enestående ved at gå tilbage til den florissante tid omkring og før 1800 og ved tilsyneladende at være 100 % bevaret for hele 19. århundredes vedkommende, og det var derfor som han udtrykte det »forbundet med ansvar at sige nej til tilbudet og således på en måde medvirke til samlingens tilintetgørelse«, når man betænkte handelshistoriens interesser. Ikke desto mindre måtte Rigsarkivet sige nej tak for sit eget vedkommende, det var ikke muligt at skaffe plads til så store mængder i dets allerede overfyldte magasiner på Slotsholmen. Så var til gengæld Provinsarkivet for Sjælland en mulighed. Her var der efter rigsarkivarens opfattelse i og for sig plads nok i magasinerne – men den skulle rigtignok bruges til pligtafleveringer fra embederne, og provinsarkivet kunne derfor kun komme ind i billedet under forudsætning af, at der blev foretaget »en hel del« reduktion af de Suhr'ske arkivaliers omfang. Kassationen måtte selvfølgelig udføres forsvarligt og af arkivvæsenets egne folk – de Suhr'ske arkivalier var jo også enestående efter rigsarkiva-

rens mening –, men arkivvæsenet havde personalemæssigt set desværre ikke kræfter til nu at påtage sig en forsvarlig kassationsbehandling, der selvfølgelig forudsatte en egentlig gennemgang af materialet.

Rigsarkivaren var derfor kommet på den ide at få det hele befordret over til Københavns kommune i stedet for statens arkiver. Det blev i hvert fald konklusionen på Brickas månedlange overvejelser efter henvendelsen fra firmaet, idet han 18. oktober 1899 i et brev til borgmesteren for Københavns magistrats 1. afdeling Theodor Dybdal redegjorde for sagen og »om, hvad her står på spil«: Rigsarkivaren ville »for at gøre mit til at redde en samling, hvis undergang sikkert før eller senere ville blive lagt vor tid til last« påkalde Københavns kommunalbestyrelses bistand, så det Suhr'ske arkiv kunne blive indlemmet i rådstuearkivet. I Københavns nye rådhus måtte der jo formodes at blive plads nok, og indtil Nyrops rådhus var indflytningsklart – det lå lidt ude i fremtiden – ville kommunen nok kunne anvende en af sine mange andre ejendomme som midlertidigt opbevaringssted for disse sager, og så måtte man leve med at papirerne for en tid hverken ville være brandsikrede eller tilgængelige for benyttelse. Det forekom rigsarkivaren, skrev han, at foranstaltninger af denne art var »at foretrække for den ødelæggelse, (arkivalierne) ellers med vished vides at gå imøde«, og det taltale ham desuden »at et stort københavnsk handelshuses arkivalier får deres plads i Københavns arkiv som et vigtigt bidrag til byens handelshistorie«. Sagen hastede, firmaet havde nemlig kun givet Rigsarkivet en måneds frist til at sige ja eller nej til arkivalierne, men ville iflg. Bricka sikkert være helt indforstået med rådstuearkivet som endelig destination.¹

Borgmester Dybdal kunne imidlertid ikke tilbyde rådstuearkivet som løsning, idet dette »så afgjort (var) indrettet til at tjene rent praktiske formål, at det ved at overtage det ledige handelsarkiv ville komme helt uden for sit naturlige område«. Men Dybdal var klar over arkivaliernes forskningsmæssige værdi – det havde handels- og industrihistorikeren Camillus Nyrop overbevist ham om – og han ville derfor midlertidigt stille et stort rum i den nye rådhusbygning tagetage til rådighed for Rigsarkivet, da en tilintetgørelse af sagerne måtte anses for uacceptabel. Her i loftsrummet kunne Rigsarkivet så foreløbig opmagasinere handelsarkivet og foretage »den fornødne reduktion« af det og derpå i løbet af nogle år hjemtage det udtyndede handelsarkiv. Men Bricka svarede nej til Dybdals forslag: Rigsarkivet ønskede ikke en depotordning, derimod at rådstuearkivet slet og ret skulle overtage handelsarkivet. Bortset fra protokolmaterialet, som man formodentlig ret let ville kunne tynde ud i, forudsatte en forsvarlig kassationsbehandling efter rigsarkivarens me-

ning en meget omhyggelig gennemgang af alle handelshusets korrespondancesager m.m., altså de 100 kasser, og det havde Rigsarkivet ingen mulighed for at gennemføre på Slotsholmen og end mindre i et fjerntliggende loftslokale andetsteds. Dybdal fastholdt her over for til gengæld, at han ikke ville pålægge rådstuearkivet at aflaste Rigsarkivet i denne sag, og mente også i nogle afsluttende bemærkninger af denne brevveksling, at Bricka vel endelig også måtte kunne finde på andre udveje.²

Kommet så vidt anmodede rigsarkivaren derpå sidst i oktober 1899 Provinsarkivet for Sjælland om at gå ind i sagen. Resultatet af forhandlinger mellem provinsarkivets chef, Gerhard Hornemann, og J. P. Suhr & Co. blev at provinsarkivet kunne kassere, hvad det ville, hvis det overtog handelshusets arkiv. Da provinsarkivet imidlertid så lidt som Rigsarkivet mente at kunne påtage sig en kassationsundersøgelse, forsøgte Hornemann sig med en mere privat kontakt til en københavnsk grosserer L. Bølling, fhv. revisor ved Sø- og Handelsretten, om eventuelt at påtage sig kassationsgennemgangen, hvis arkivalierne skulle gå til provinsarkivet –, og samtidig tog Hornemann uofficielt kontakt til Grosserersocietetet for at få dette til at overtage arkivet.³ Hornemann gjorde med andre ord hvad han kunne for at slippe uden om det Suhr'ske firmaarkiv, så provinsarkivet undgik »at ofre både tid og plads på noget, som, hvor stor en betydning det end kan have, dog må siges at ligge uden for rammen af dets øvrige indhold«, sådan som han senere – i provinsarkivets årsberetning – formulerede det over for sin chef rigsarkivaren.

Bølling svarede for sit vedkommende nej tak til at skulle bearbejde papirmasserne, men kunne til gengæld kort før jul opmuntre Hornemann ved at meddele ham, at Grosserersocietetet var endog stærkt interesseret i at overtage de Suhr'ske arkivalier. Kun tilfældige omstændigheder, oplyste Bølling, havde hidtil afholdt societetet fra at træffe den endelige afgørelse. Hornemann satte sig derpå i forbindelse med handelshistorikeren J. V. Schovelin, som varetog sekretariatsforretningerne for Grosserersocietetets komité, og pressede på for via ham at få en klar tilkendegivelse fra societetet.⁴ Den optimisme, som han samtidig lagde for dagen over for rigsarkivaren hvad angår Grosserersocietetet i sine bestræbelser på at undgå at blive belemret med de Suhr'ske arkivalier, var imidlertid uden hold i virkeligheden.⁵ Månedlang utålmodig afventen af societetets svar udløstes omsider 26. januar 1900 med et afslag herfra, og man var nu lige vidt – og stadig med destruktionsruslen hængende over arkivalierne. Efter den mislykkede aktion over for Grosserersocietetet var sagen tilbage på rigsarkivarens bord, og Bricka gik påny til Dybdal for at påkalde hans hjælp: Nu kunne borgmesteren nok indse,

at rigsarkivaren havde gjort, hvad der stod i hans magt »for at frelse et i sin art sikkert enestående arkiv fra undergang«, og Dybdal ville vel kunne forstå rigsarkivarens kvide og altså lade sig bevæge til at ændre sin beslutning fra om efteråret, så meget mere som der »utvivlsomt« ville kunne »kasseres meget« af både protokoller og af de 100 kasser, om end »dog næppe ... uden ved handelskyndig hjælp«. ⁶

Dybdal strakte sig ikke længere end aller højest nødvendigt. Det korte svar til rigsarkivaren af 7. marts gik nemlig ud på, at rådstuearkivet af både pladmæssige og principielle grunde kun ville modtage »en mindre del« af Suhr-arkivet, og Københavns kommune ville i den forbindelse ikke afholde omkostningerne ved en kassationsundersøgelse. Beslutningen repræsenterer en fuldstændig tilsidesættelse af kommunens rådstuearkivar, Villads Christensen, som ellers havde indstillet til magistraten at modtage arkivet uden forudgående kassation, og indtil videre blot lade det henstå i et midlertidigt lokale – måske det tidligere omtalte loftsrum? – uden nærmere undersøgelse. Villads Christensen havde over for de kommunale myndigheder peget på Suhr-arkivets historiske værdi »som det eneste i sin slags her fra byen« og samtidig gjort gældende, at Københavns rådstuearkiv også varetog andre opgaver end rent administrative funktioner: »Rådstuearkivets nuværende indhold viser, at der til alle tider ved siden af hovedhensynet til byens administration også har været taget et vist hensyn til arkivets betydning for byens historie«, således ved at det i sin tid havde indlemmet Resens og nu senest Carl Bruuns historiske samlinger i arkivet – Bruuns samlinger iøvrigt på kommunalbestyrelsens eget initiativ – samt ved at bruge ret betydelige pengebeløb til kopiering af ældre kortmateriale »der kun har historisk interesse« og altså ingen administrativ betydning. Men Christensen havde talt forgæves. Betingelsen for at tage imod sagerne var og blev en omfattende kassation – her og nu. ⁷

Hvis nogen under det hidtidige sagsforløb har tænkt sig, at Københavns magistrat ville nære særlig velvilje over for det Suhr'ske firma, og dermed dets arkivalier, på gr. af en ældre legatmæssig tilknytning mellem firmaet og magistraten, holdt det i hvert fald ikke stik. ⁸ For 3. gang var bolden nu spillet over til rigsarkivaren, hvis øjeblikkelige reaktion var at beordre Hornemann til at modtage arkivalierne in toto i provinsarkivet: Selv om pladsen »bliver nok så dårlig, vil den dog være at foretrække for en forsætlig ødelæggelse, og jeg tør ikke påtage mig det ansvar at lade dette arkiv gå til grunde«, skrev Bricka til provinsarkivaren. ⁹ Men Hornemann ville fremdeles ikke lade sig påtvinge arkivet. Han beså det i handelshusets lokaler på Gl. Torv og indledte omgående sonderinger til

dets forretningsfører, prokurator Fogh, om kassationsmuligheder i sagerne. Med et foreløbigt, hastigt udarbejdet kassationsforslag i hånden fra Fogh kunne Hornemann 27. marts 1900 få vendt sin chef på en tallerken og påny få ham til at godkende tanken om, at de Suhr'ske arkivalier burde ende på Københavns rådhus. Højst sandsynlig har den geskæftige provinsarkivar allerede, da han fik rigsarkivaren ombestemt, været den glade modtager af et mundtligt tilsagn til ham fra den handelshistorisk kyndige Schovelin om at denne var villig til at gå ind i en dyberegående kassationsundersøgelse. Desuden blev grosserer Bølling nu påny kontaktet i samme øjemed – og sagde denne gang ja, han ville nu ikke komme til at stå alene om opgaven. Og trumfkortet kunne Hornemann da også spille ud 30. marts, nemlig at »borgmester Dybdal erklærer sig mundtlig villig til at modtage det Suhr'ske arkiv, når det ved Rigsarkivets foranstaltning er reduceret«. Det uformelle Hornemann'ske diplomati gav omsider resultat, man undgik at tabe ansigt eller låse sig for fast ved nye skrivelser frem og tilbage, og provinsarkivaren var kommet behændigt uden om alle formalia over for sin chef i hele opklaringsfasen.¹⁰

Der skulle gå endnu en rum tid, før forretningsføreren for det Suhr'ske handelshus omsider 7. november 1900 kunne lade sagerne borttransportere til »foreløbig magasinering« i de lokaler i det nye rådhus, som arkitekt Nyrop havde friholdt til formålet efter anvisning fra magistraten. Arkivalierne endte således i denne omgang i Københavns rådstuearkiv. Her forblev de indtil 1950, da arkivet – eller rettere, den bevarede del af arkivet – overførtes til det nyoprettede Erhvervsarkiv i Århus. Forinden overdragelsen til »foreløbig magasinering« fra handelshusets domicil på Gl. Torv havde man iværksat et kassationsforslag, som d'hr. Hornemann, Schovelin, Bølling og Fogh i fællesskab var blevet enige om at opstille som et udkast til, hvad der burde bevares. Inddragelsen af de arkivalsk og historisk sagkyndige folk i bedømmelsen viste sig på et hovedpunkt at medføre større ødelæggelser af dette ellers totalt bevarede handelsarkiv tilbage til 18. århundrede end det første forslag ville have betydet, det, der som før omtalt stammede fra firmaets egen repræsentant. Fogh ville nemlig iflg. dette første forslag have totalbevaret hele den indkomne korrespondance, som var i behold gennem mindst 100 år. Nu blev den for største delen kondemneret – af tilfældige pladsgrunde, for at få magistraten eller Dybdal til som modydelse at acceptere totalbevaring af firmaets brevkopibøger, journaler og hovedbøger.

Intet under, at Hornemann over for borgmesteren kunne betegne

kassationsværket som »i høj grad omfattende, idet der helt og holdent kun er bevaret knap 20 års arkivalier, hvoraf halvdelen fra de første år, da forretningen var ringe og arkivalierne derfor kun få«. Man totalbevarede nogle bestemte tidsperioder: 1799-1807, 1813-14, 1821, 1835, 1842, 1848, 1857-58, 1866, 1874, 1879 »samt likvidationen«, bl.a. for at kunne »hente vigtige bidrag navnlig til kriserne i den danske handels historie i det 19. århundrede«. Resten røg ud. I Erhvervsarkivet i Århus omfatter det Suhr'ske handelshus' arkiv i dag ca. 308 bind og 146 pakker, stort set svarende til det endeligt vedtagne forslag af 20. april 1900. Bevaringen gjaldt 20 år ud af godt 100 år af handelshusets den gang eksisterende arkivalier siden 1799, dvs. at op imod 4/5 af det samlede materiale er blevet kasseret fraset hovedbøgerne m.m.¹¹

Til trods for selv at karakterisere kassationen som »gennemgribende« mente provinsarkivaren dog, at den »ikke er gået videre end forsvarligt«, og at foruden om kriserne også tilstrækkeligt var i behold til at belyse handelshuset J. P. Suhr & Søn's historie – det borgede jo navnene Bølling og Schovelin under bevaringsforslaget for. Det hele endte således tilfredsstillende set fra Provinsarkivet for Sjælland. Mindre henrykt over det skete var måske rigsarkivaren. I sine offentliggjorte »Meddelelser om Rigsarkivet for 1898-1900«, som Bricka udsendte i 1901, omtaler han hele forløbet – i hovedtræk – yderst loyalt og med skyldigt honnør for Hornemanns aktiviteter, men tvivlen og det dobbelttydige i Brickas holdning skinner afslutningsvis igennem: »Om end sagen således *forhåbentlig* endte uden tab for historien, *gik Rigsarkivet dog glip af en erhvervelse*, og atter var det pladsmangelen, som var skyld heri« (fremh. min).¹² Ja, man gik glip af et ellers totalbevaret arkiv, »intet så gammelt og anset handelshuses efterladenskaber vides at være i behold« skrev han oven i købet selv i denne trykte beretning. Det er påfaldende at Bricka, der ellers nok kunne være stædig, ikke i denne sag var i stand til at tvinge sin provinsarkivar tilstrækkeligt og derved redde hele arkivet for »Rigsarkivet« og fra partiel destruktion – provinsarkivet havde jo tilstrækkelig plads til at opbevare det uden kassationer, i hvert fald foreløbig. Også magistratens eller borgmester Dybdals forbeholdne eller ligefrem generelt afvisende holdning er på baggrund af rådstuearkivar Villads Christensens forslag, kendskabet til Camillus Nyrops arbejde om det Suhr'ske handelshus' historie foruden den rigelige plads i byens nye rådhus tankevækkende. Hvem kunne vide, at det ikke ville være kommet til en uoprettelig totaldestruktion i løbet af vinteren 1900? Nogen sikkerhed for arkivaliernes videre skæbne havde ingen på det tidspunkt.

Bortryddelsen af unikt økonomisk-historisk arkivmateriale omkring århundredskiftet var – set på international baggrund – absolut ikke noget enestående fænomen. 1902 konstateredes, at finanshuset Rothschilds arkiver i Frankfurt og Neapel netop var blevet kasseret, men denne for den nyere almindelige bank- og finanshistoriske forskning helt katastrofale begivenhed fik på den anden side den positive virkning, at (erhvervs)historisk engagerede kredse kunne gå sammen om initiativer til forhindring af lignende ødelæggelser i fremtiden. 1906 oprettedes verdens første egentlige erhvervsarkiv i Tyskland: Rheinisch-Westfälisches Wirtschaftsarchiv i Köln, efterfulgt 1910 i Svejts med Schweizerisches Wirtschaftsarchiv, 1914 med en lignende institution i Holland.¹³ Også herhjemme sker der i årene op mod 1. verdenskrig en nyorientering i form af opmærksomhed og debat omkring erhvervslivets arkivalier, og andet privat skabt arkivmateriale, først og fremmest på initiativ af den nystiftede Dansk Historisk Fællesforening fra 1909.

Det er vel fordi bl.a. han selv som professionel arkivmand havde stået så fuldstændig uforberedt ved den Suhr'ske aktion 1899-1900 og i et langt stykke af dens forløb havde disponeret efter ganske kortsigtede hensyn, at netop landsarkivar Hornemann som repræsentant for sin arkivinstitution i Dansk Historisk Fællesforening (DHF) tog tæten i dette anliggende.

1911 udtalte han her på et repræsentantmøde at »kilderne til vort erhvervsliv bør bevares. Rådhusarkiverne bør gemme industri- og forretningsarkiverne«, ligesom Arbejdsgiverforeningen, Grosserersocietetet og Industriforeningen burde træde hjælpende til og de historiske amts-tidsskrifter – der i rask tempo så lyset netop i disse år – kunne passende beskæftige sig med erhvervslivets forhold *også*. Foreningens stifter, Brickas efterfølger som rigsarkivar V. A. Secher supplerede på mødet med, at også firmaarkiver rundt om i de danske provinser burde reddes mens tid var. De behjertede mænd i foreningen inddrog desuden nye arkivgrupper i drøftelserne, både de by- og landkommunale arkivalier blev draget frem i erkendelse af, at ingen ansvarlig drog omsorg for deres overlevelse på længere sigt. Og endelig gik man ind på spørgsmålet om de større private personarkivers skæbne – de lå og flød rundt omkring, på gårde og i huse, måske kunne man som i Sønderjylland på »Folkehjem« i Åbenrå indrette »folkearkiver« med både læseværelse og brandsikrede lokaler til varig sikring endog af »almindelige« menneskers efterladte papirer samt bruge landets solide kirketårne som arkivmagasiner – de var velegnede til formålet og placeret tæt på de lokale beboere.¹⁴

Ideer skortede det således ikke på, der blev på Hornemanns forslag

nedsat et internt udvalg i DHF specielt om handels- og industriarkiver, og han fulgte selv intentionerne op dels ved studierejser til udlandet – bl.a. til erhvervslivets pionerarkiv, Wirtschaftsarkivet i Köln – dels ved i december 1913 at præsentere et forslag til indretning af et landsdækkende handels- og industriarkiv i Frederiks Hospital og Fødselsstiftelsens bygninger i hovedstaden. Kultusministeriet mentes nemlig efter ibrugtagningen af det nye Rigshospital (1910) interesseret i at se disse gamle hospitalskomplekser anvendt til andre formål, og nogle af de tidligere sygesale i Frederiks Hospitals pavilloner, eller endnu bedre Fødselsstiftelsens bygning i Amaliegade kunne iflg. Hornemann bruges til et rigsomfattende erhvervsarkiv. På fællesforeningens årsmøde i juni 1914 oplyste han ganske vist, at hans forslag var videresendt fra rigsarkivaren til behandling i Kultusministeriet og at man nu afventede svar herfra – men det er der imidlertid intet, der tyder på er rigtigt. Forslaget nåede aldrig længere end til Sechers skrivebord og kom ikke til realitetsforhandling i de ministerielle kontorer, heller ikke efter rigsarkivarskiftet 1916, hvor disse bygningers fremtidige anvendelse stadig var et åbent spørgsmål.¹⁵

Dansk Historisk Fællesforening kunne nok agitere og skaffe sig sympati – også i erhvervslivet og blandt nogle politikere – men havde ikke magt som agt. Det kom stærkt frem inden for det kommunale arkivområde, hvor foreningens efterhånden mangeårige diskussioner og konkrete bestræbelser for at bedre forholdene af historiske bevaringshensyn led skibbrud da det kom til stykket over for institutionstræghed, pengemangel og ligegyldighed rundt om i lokalforvaltningerne og – det må desværre tilføjes – i Rigsarkivet. Det var midt i 1920'erne, at foreningen her kom til kort som pressionsgruppe over for myndighederne, og følgen blev nok en vis afmatning i dens hidtil stærke aktivitet på arkivfronten, i hvert fald hvad kommunale arkivproblemer angår. Dens drøftelser og initiativer forskød sig også i løbet af 20'erne markant over i retning af museerne, hvis forhold i provins og Nationalmuseum DHF efterhånden viede hovedparten af sine kræfter, uden at arkivdebatten derfor blev sat i stå.¹⁶

På det helt konkrete plan ser man ikke mindst samspillet mellem DHFs virke og det statslige arkivvæsen i tiden frem til 1920'erne udmønte sig i sikringen af nogle større firmaarkiver, der i løbet af perioden kom ind til Landsarkivet for Sjælland og derved blev reddet for eftertidens historikere. Det drejer sig om det københavnske handelshus Thøger From, hvis arkiv blev afleveret 1912, og tilsvarende det Helsingør'ske skibsprovanteringsfirma N. P. Kirck 1913-15 (med en større

efteraflevering i 1930) – sidstnævnte arkiv på initiativ af Helsingør Borgerforening, som ikke lagde skjul på, at arkivet ellers ville blive tilintetgjort.¹⁷ Siden fulgte, i 1917, handelshuset C. Hage & Søn fra Stege, i alt fra disse 3 foretagender omkring 630 bind og 275 pakker, hvis indhold rakte tilbage til Frederik 6.s tid. Det Hage'ske arkiv havde før afleveringen henligget på loftet i Stege postgård »i fuldkommen uordnet tilstand dækket af et tykt lag støv«, men var ellers uskadt. Landsarkivet fjernede før afhentningen »forskelligt, der ikke hørte hjemme i det« (åbenbart avisstof), men foretog tilsyneladende ikke nogen egentlig kassation i materialet. Jeg formoder at landsarkivet har manglet ressourcer til kassationsbehandling af disse og andre firmaarkivalier, og at manglende tid mere end manglede lyst til at reducere deres omfang har været en nok så afgørende faktor¹⁸. Dertil kom i 1926 740 bind og 348 pakker arkivalier fra firmaet Jacob Holm & Sønner på Christianshavn, hvoraf de ældste sager var fra 1794. Dem havde man altså dog plads nok til at tage imod på Jagtvejen uanset alle pligtafleveringer fra lokaladministrationen – om end arkiverne blev sat på loftet i landsarkivet og i realiteten må have været nærmest utilgængelige for benyttelse.¹⁹ Hertil skal lægges de forretningsarkiver, som indgik til landsarkiverne i form af bilag ved dommerembedernes behandling af konkurs- og dødsboer. Ca. 100 sådanne forretningsarkiver var efterhånden kommet til Landsarkivet for Nørrejylland, ca. 60 til Landsarkivet for Sjælland i perioden op til 1948, hvor man besluttede at overføre dem alle fra landsarkiverne til Erhvervsarkivet i Århus.²⁰

At nogle af de private afleveringer skete på initiativ af firmaerne selv (From og Kirck) så landsarkivets chef Hornemann i 1913 som et lovende »tegn på voksende interesse for tanken om indrettelsen af det påtænkte Store Erhvervsarkiv og et godt varsel om, at det vil lykkes at få gennemført«, bl.a. ved støtte fra erhvervskredse. Imidlertid strandede alle hans planer om Frederiks Hospital og Fødselsstiftelsen, men senere dukkede nye muligheder op for at realisere et sådant erhvervsarkiv, denne gang på Kronborg slot, hvor der siden 1915 var etableret et søfartsmuseum. Der havde i årene efter 1915 været ført en sejr kamp for at få militæret til at fraflytte renaissanceslottet, så det kunne åbnes for publikum efter en gennemgribende restaurering og igen komme til ære og værdighed som vor arkitektonisk fornemste turistattraktion. I planerne gennem 1920'erne for den videre udbygning af et handels- og søfartsmuseum på Kronborg skinner det arkivalske allerede igennem, idet man da tænkte sig at museet bl.a. skulle omfatte »handelsbøger og papirer. Inventar og dokumenter af handelshistorisk betydning, borger-

breve etc. Interiører fra handelshuse ...«. ²¹ DHFs formand, professor Knud Fabricius, var 1924 indtrådt i Kronborgmuseets bestyrelse, og i 1926 pegede deltagere i debatten på foreningens årsmøde i Maribo direkte på Kronborg som en mulig ramme om et landsdækkende handelsarkiv. På årsmødet vedtog man at rette en henvendelse herom til Undervisningsministeriet, hvilket også skete i oktober 1926.

På det tidspunkt var meget endnu helt uafklaret omkring slottets videre anvendelse – bl.a. var der også planer om at indrette postmuseum på Kronborg –, men tanken om handelsarkivet med et skønnet foreløbigt pladsbehov på 1 km hyldemeter til aflastning af det sjællandske landsarkiv har åbenbart ikke slået an hos de besluttende myndigheder, og heller ikke hos lederen af søfartsmuseet, Emil F. S. Lund, som nok var interesseret i arkivalier til sit museum, men vel at mærke kun i form af udstillingsgenstande og altså ikke til egentlige forskningsformål. Det fik således ingen betydning i denne omgang at det statslige arkivvæsens leder siden 1924, rigsarkivar Laurs Laursen, havde bakket op bag DHFs initiativ i erkendelse af, at landsarkiverne med deres manglende pladsressourcer ikke ville kunne påtage sig opgaven også at skulle rumme erhvervslivets skriftlige efterladenskaber på længere sigt, og derfor som arkivernes talsmand var gået ind for Kronborgløsningen – selv om Helsingør rigtignok forekom ham at være et ubekvemmt fjernt sted for arkivbenyttere!²²

Også i 1930'erne var spørgsmålet oppe at vende i DHF. Den nye direktør for søfartsmuseet Knud Klem var i princippet venligere stemt over for tanken om at indrette et arkiv på Kronborg end forgængeren Lund, men navnlig fik det betydning for sagens videre forløb dels at det nyoprettede Institut for historie og samfundsøkonomi engagerede sig i udforskningen af erhvervslivets papirer, dels at rigsarkivarembetet fra 1934 fik tilført ny dynamik ved at blive besat med Axel Linvald efter den generelt meget passive periode under forgængeren Laursen.²³ Da Kronborg dog nok efterhånden måtte betragtes som en urealistisk løsning – der var bl.a. ubehagelige fugtproblemer at tage hensyn til, og plads ville der blive for lidt af til arkivalier, hvis også Handels- og Søfartsmuseet skulle have sit udvidelsesbehov dækket – forestillede Linvald sig at Rigsarkivets nye reservemagasin siden 1936, i Søkvæsthuset i København, kunne bruges som et midlertidigt opbevaringssted indtil Rigsarkivet (som man den gang håbede) fik bygningsmæssige udvidelser på Slotsholmen og dermed mulighed for selv at kunne optage handelsarkiver i sine samlinger.

Linvald blev efterhånden også selv modstander af at Kronborg – eller andre museer – skulle påtage sig egentlige arkivopgaver. Han fandt at det måtte være arkivvæsenets sag at tilvejebringe løsninger på området og ville 1941 ikke støtte landsarkivar Svend Aakjær, der havde foreslået Kronborgs kasematter anvendt som opbevaringssted for nogle ældre nørrejyske handelsarkiver, som man havde sikret sig. Linvalds holdning var den, at de statslige arkiver – bl.a. via Videnskabernes Selskabs arkivkommission – burde se at redde ind, hvad reddes kunne af det virkelig værdifulde, men kun under forudsætning af kassation af materialet, når der heri var tale om stof »der uden større skade kan tilintetgøres« på gr. af de efterhånden fortvivlede pladsforhold i samtlige arkivbygninger. Og kasseret blev der, bl.a. i forbindelse med de såkaldte »pulterkammerrydninger« omkring 2. verdenskrigs udbrud, hvor befolkningen af myndighederne blev opfordret til at rydde deres pulterkamre og loftsrum m.v. for gammelt skrammel. Arkiverne var opmærksomme på, at der ved den lejlighed kunne komme ellers glemt privatarkivmateriale for dagens lys, og foretog opsporingsarbejder. I den forbindelse dukkede bl.a. et sagførerarkiv op på 17 bind (perioden 1888-1912), der alle nu blev destrueret som værende uden »almen interesse«, idet noget af indholdet jo fandtes alligevel i de offentlige arkiver (skøder, testamenter etc.).²⁴

Men man kom hvad et egentligt erhvervsarkiv angår længe ikke ud over de rent verbale initiativer og – heldigvis, må man sige – blev det heller ikke til noget med en længerevarende magasinering af erhvervsarkiver i Søkvæsthuset, som i stigende grad viste sig ganske uegnet til arkivformål. Foreløbig måtte navnlig det sjællandske landsarkiv træde til, når »meget vigtige arkivalia trues med undergang«, og »i visse tilfælde« også Det kgl. Bibliotek. Overvejelser i 30'erne om at udnytte nogle af fløjene i Koldinghus slotsruin som aflastningsmagasin for landsarkiver og måske også Rigsarkivet kom ikke ud over nogle indledende sonderinger.²⁵

Alt imens indsamlede Institut for historie og samfundsøkonomi siden slutningen af 1920'erne en lang række lønningsbøger og andet historisk materiale fra private firmaer til brug ved en landsdækkende undersøgelse af dansk økonomisk historie siden indførelsen af næringsfrihed 1857. Dette arkivstof blev udnyttet af Jørgen Pedersen og andre, som frem til 2. verdenskrig arbejdede for Institutet med økonomisk-socialhistoriske forskningsprojekter, om end mange firmaer havde måttet tilbagelægge, at de forlængst havde tilintetgjort deres papirer. Hvad der var i behold

fra de ca. 400 erhvervsvirksomheder, som Institutet havde henvendt sig til i 1927, og hvad der ellers indkom i forbindelse med Institutets studier, blev i 1940'erne viderebefordret til det nystartede Erhvervsarkiv.²⁶

Der dukkede nemlig nu en chance op uden for København, denne gang i Århus, hvor et selvstændigt dansk erhvervsarkiv med Linvald som en af hovedkræfterne bag dets start og med senere rigsarkivar Vagn Dybdahl som daglig leder kom i gang fra 1942. Dybdahl har i en afhandling 1953 i det svenske arkivtidsskrift Arkiv, Sämhalle och Forskning skildret Erhvervsarkivets oprettelse og begyndelsestid i Århus. Efter henved halvt hundrede år var man omsider fremme i rette spor, og de interimistiske, primitive forhold i Århus fra 1940'erne afløstes efterhånden af permanente løsninger i 1960'erne, hvor Erhvervsarkivet opnåede fast institutionel status i sine nuværende ydre – og smukke – rammer.

Noter:

1. Rigsarkivar Bricka til borgmester Th. Dybdal 18/10 1899 (Kbh.s Stadsarkiv. Magistratens 1. afd. j.sag 1718/1899).
2. Sstds.: Bricka til Dybdal 27/10. – Dybdal til Bricka 26/10 og 27/10 1899 (Brickas privatarkiv, RA). – Camillus Nyrop publicerede 1899 sin monografi om det Suhr'ske hus 1749-1899.
3. Provinsarkivet/Landsarkivet for Sjælland journal 28/10 og 24/11 1899, med marginbemærkninger. Kontakten mellem parterne var for det meste mundtlig. – Om Bølling og aflevering til provinsarkivet 1899 jfr. Meddelelser om Rigsarkivet 1898-1900 (1901) s. 12. Det drejede sig om materiale vedr. Sø- og Handelsretten.
4. Provinsarkivets journal 18/12 1899 (Bølling) og kopibog 10/1 1900 (Schovelin).
5. Provinsarkivet for Sjællands årsberetning for 1899 til rigsarkivaren, dat. 24/1 1900, er i sin fremstilling af sagen en eneste pression mod rigsarkivaren for at provinsarkivet kunne undgå at skulle overtage de Suhr'ske arkivalier (Arkivvæsenets arkiv, RA).
6. Bricka til Dybdal 5/2 1900 (Kbh.s. Stadsarkiv. Magistratens 1. afd. j.sag 261/1900).
7. Villads Christensen til magistratens 1. afd. 15/2 1900 (Stadsarkivet, anf. j.sag 261/1900). Dybdal til Bricka 7/3 s.å. (Arkivvæsenets arkiv, j.sag 1260/1900).

8. Hof- og Statskalenderen 1900 sp. 926 f. (Etatsråd Johannes Th. Suhrs og hustrus legater). J. T. Suhr var tidligere indehaver af handelshuset, død 1858 (Krak: Danmarks ældste forretninger, 1910, s. 151).
9. Bricka til Hornemann 9/3 1900 (koncept i arkivvæsenets arkiv, anf. j.sag 1260/1900).
10. Forløbet fremgår af Provinsarkivet for Sjællands journal 19/3, 24/3, 27/3, 30/3 og 3/4 1900.
11. Det endelige – og effektuerede – bevaringsforslag af 20/4 1900 i Stadsarkivet, anf. j.sag 261/1900. Forslaget er vedlagt skrivelse af 24/9 1900 fra Hornemann til borgmester Dybdal om kassationen. – Foghs kassationsforslag var blevet fremsat mundtligt over for Hornemann 27/3 s.å., og provinsarkivets journal oplyser om dets nærmere indhold.
12. Anf. skrift s. 33 f. – »Rigsarkivet« var betegnelsen for hele det statslige arkivvæsen, altså indbefattet provinsarkiverne.
13. Vagn Dybdahl: Erhvervsarkivet. Forudsætninger og resultater (Arkiv, Samhælle och Forskning, Stockholm 1953, især s. 16-18).
14. DHFs arkiv, RA: Protokol over bestyrelsesmøder, m. referat af repræsentantmøde i Kolding juni 1911. – Et forslag om et »folkearkiv« på »Folkkehjem« (med klart anti-aristokratisk sigte, det drejede sig om »almindelige« menneskers breve) blev fremsat af J. Fausbøll i »Hejmdal« 27/11 1909, jfr. også DHFs formand Camillus Nyrops udtalelser om privatbrevs historiske betydning i referat af udvalgmøde 20/11 s.å. (DHFs arkiv).
15. H.s forslag: RA j.sag 513/1913. I journalen anføres lakonisk om dets skæbne: »Henlagt. 21/3 1916«. Jeg har intet fundet om forslaget i Kultusministeriets arkiv. – H.s (ikke korrekte) redegørelse for sagsforløbet: Fortid og Nutid bd. 1 s. 99, referat af DHFs årsmøde i Ålborg juni 1914.
16. Jfr. om de kommunale arkiver foruden den løbende debat i Fortid og Nutid bd. 1-4 også H. Kargaard Thomsen: Arkivernes initiativer ved den store retsplejereform af 1916/19 (ARKIV, bd. 12 s. 225 ff.).
17. Landsarkivet for Sjællands journal 11/7 1913.
18. Landsarkivet kredser stærkt om kassationsaspektet ved hjemtagningen af det Hage'ske arkiv fra Stege, men tilsyneladende opgav man at beskæftige sig videre med arkivet, da det først var i hus. Det hedder lige ud i landsarkivar Hornemanns månedsberetning for august 1916 til rigsarkivaren om det Hage'ske arkiv, at »det synes mig i alt fald utvivlsomt, at det ikke går an at tilintetgøre det før det er blevet nøjere undersøgt« (Arkivvæsenets arkiv, RA).
19. De omtalte 4 handelsarkiver overførtes 1950 til Erhvervsarkivet i Århus, jfr. accessionsoversigt i Erhvervshistorisk Årbog 1950. – Også efter 1926 modtog

Landsarkivet for Sjælland erhvervsarkivalier i form af aflevering fra private, om end ikke i samme omfang, jfr. om landsarkivernes accession Meddelelser om landsarkiverne 1921-1955 (1960) s. 101 ff. med oplysninger om de – fåtallige – afleveringer af tilsvarende materiale til de øvrige landsarkiver. – Også museerne tog imod handelsarkivalier, således var »visse dele af større handelshuses arkiver« omkring 1920 kommet til Holbæk Museum.

20. Erhvervshistorisk Årbog 1949 s. 93.
21. Om Kronborg og slottets overgang fra militære til civile formål jfr. Handelsministeriet, j.sag 158/1917, især læg 1 (RA).
22. Undervisningsministeriet, j.sag 2333/1926 (heri bl.a. henvendelsen fra DHF 1926 og Laursens kommentarer hertil af 7/4 1927, RA). – Vore gamle slotte og middelalderborge tiltrak sig i det hele en ejendommelig opmærksomhed som formentlig velegnede til arkivformål. Således Sønderborg slot som evt. ramme om et nordslesvigsk landsarkiv, Nyborg slot som landets centralarkiv for herregårdsarkiver (foreslået af DHF i 1920'erne), Kronborg samt endelig Koldinghus, der i forvejen opbevarede forskellige handelsarkiver.
23. Referat af DHFs årsmøde i Kbh. 27/5 1933 (Fortid og Nutid bd. 10 s. 121 f.). Axel Linvald på årsmødet i Kolding juni 1934 (sstds. s. 270 f.). Referat af repræsentantmøde i Kbh. 23/10 1937 (sstds. bd. 12 s. 141). Jeg ser her bort fra Videnskabernes Selskabs arkivkommission, hvis virksomhed siden dens start 1923 hovedsagelig, men ikke udelukkende, var koncentreret om registrering og tillige indsamling af private gods- og personarkiver.
24. Axel Linvald til Aage Friis 8/9 1941 (kopi i arkivvæsenets arkiv, RA, j.sag 724/1941). Brevveksling mellem Linvald og Sv. Aakjær i juli s.å. (sstds., RA, j.sag 764/1941). – »Pulterkammerrydning« 1939-40 sstds. j.sag 587/1940. Rigsarkivet interesserede sig ved den lejlighed for det specielt historisk værdifulde, og det konstateres som en selvfølge at »... det ubrugelige blev kasseret. I første række blev kasseret alle private familiebreve, som rimeligt er« (sstds.).
25. Arkivvæsenets arkiv, RA, j.sag 648/1935.
26. Om Institutets aktivitet på området jfr. Georg Nørregårds artikel i Fortid og Nutid bd. 10 (1933-34) s. 152 ff.: Arkiver i private virksomheder inden for håndværk og industri. – Jfr. også Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer i perioden ca. 1850-1913 (1930) med udnyttelse af bl.a. lønningbøger fra firmaet Jacob Holm & Sønners arkiv, jfr. anf. skr. s. 87 o.a.st. Også det Hage'ske arkiv blev benyttet af Jørgen Pedersen, jfr. Institutets trykte årsberetning for 1927, hvori oplysninger om dets indsamlingsarbejde (Institutets arkiv i RA, pk. 4). Sstds. pk. 55 lister over Institutets afleveringer til Erhvervsarkivet 1942ff.

Kolera og rent vand

Undersøgelse af sundhedskommissioner 1858-1900 vurderet på baggrund af en teori om retsudviklingen¹

Af Helle Blomquist

Undersøgelsen bygger hovedsagelig på udvalgte forhandlingsprotokoller for sundhedskommissioner på Sjælland og Møn i perioden fra 1861-1900. Med udgangspunkt heri forsøges et skøn over hvor udbredt sundhedskommissioner var på dette tidspunkt, hvad de beskæftigede sig med, og hvem, der styrede dem. Resultaterne heraf sammenholdes med nyere teorier om retsudviklingen. Forfatteren er cand. jur. og art. og ansat som fuldmægtig i Miljøministeriet.

Indledning

En teori om rettens udvikling anfører, at den danske retsudvikling fra 1850 forløber i faser, hvor hver fase søger at afbøde de utilsigtede virkninger af manglerne i den forudgående fases ret.

Perioden 1850-1870 er retsstatens lykkelige øjeblik, hvor de afgørende nye betragtninger går på en deregulering af enevælden. Den retsstatslige idé sammsnknytter en række økonomiske, sociale og politiske ideer til en helhed, der får indflydelse på nyoprettede organer, love og samfundsindretningen. Deregulering kunne efter denne opfattelse lade sig gøre, fordi regulering i stedet kunne finde sted ved markedets usynlige hånd. Rettens rolle var dermed at sikre borgernes frihed for indgreb fra statsmagtens side, afstikke visse spilleregler for markedsadfærden og sikre ro og orden. Retsstatens regulering er altså karakteriseret ved den formelle ret. Man afstår fra at regulere for ikke at komme i konflikt med forudberegneligheden, eller man regulerer på den måde, at man opbygger en privatret, der giver forudberegnelige rammer for omsætningen.

Perioden fra 1870-1900 kaldes retten som samfundsværn. Det nye i denne fase var at anse det for nødvendigt, at staten skulle intervenere mere indgribende for at sikre samfundets ro og orden, forstået bl.a. som en reaktion på frygten for arbejderopstand. De sociale opgaver begyndte at blive anset for at være statsopgaver, og man begyndte at benytte sig af eksperter, læger, sociologer, lærere til at opnå bestemte formål med lovgivningen som et supplement til den retsstatslige ret, der tilsigtede at beskytte borgerne mod indgreb. Den tekniske og strukturelle, industrielle udvikling betød nye forhold og klasser, der ikke var omfattet af den retsstatslige tænkemåde, og lovgivningen måtte derfor afbøde de uhel-

dige virkninger heraf ved yderligere, ny regulering. Reguleringen skete ved at myndighederne fik udvidet deres kompetence til at iværksætte hensigtsmæssige foranstaltninger, ikke ved at der blev fastsat materielle regler, der regulerede forholdene. Udviklingen antages, efter en velfærdsstatslig periode, i fremtiden at bevæge sig i retning af den refleksive ret, dvs. ved afregulering af velfærdsstatens regulering og øget grad af direkte selvstyre eller forhandling i lokalsamfundet.²

I det følgende undersøges, hvorledes denne beskrivelse passer til den regulering, der fandt sted gennem sundhedsvedtægter og sundhedskommissioner med grundlag i lov af 12. januar 1858 om tilvejebringelse af sundhedsvedtægter. Som undersøgelsesområde er valgt et udsnit af sjællandske kommuner. Der undersøges, i hvilket omfang der har været oprettet sundhedskommissioner og hvornår, samt med hvilket vedtægtsgrundlag disse kommissioner har fungeret. Med udgangspunkt i et antal lokale sundhedskommissionsprotokoller forsøges det fastlagt, hvordan kommissionerne faktisk fungerede, hvilken opfattelse de selv havde af deres virke, hvem der sad i kommissionerne, og hvilke opgaver de beskæftigede sig med.

Desuden forsøges afdækket, hvilket forhold de har haft til deres omgivelser, beboerne i sognet, Sognerådet og overordnede myndigheder, herredsfogeden og amtmanden.

Der indledes med et kort overblik over den landsdækkende udvikling i sundhedsvedtægterne i sidste halvdel af 1800-tallet og et rids over tilvejebringelse af 1858-loven samt en vurdering af denne lov i forhold til beslægtet lovgivning i 1800-tallet.

Kommissionerne generelt

Kommissionernes retsgrundlag

Brug af sundhedskommissioner i søkøbstæderne går tilbage til forordning af 8. februar 1805 ang. karantænevæsenet i Danmark, og den lokale øvrighed havde afgørende indflydelse på kommissionsarbejdet. Loven var forårsaget af frykten for koleraepidemier i forbindelse med Napoleonskrigene. Med forordning af 19. juni 1831 blev anvendelsesområdet i forbindelse med fornyet koleratrussel udvidet til hvert sognedistrikt på landet, og den lokale myndighed på landet blev præsten. Et sognedistrikt var det område, som den lokale fattigkommission omfattede, altså et eller flere sogne. Sognedistriktet var næsten altid det samme som pastoratet. Sundhedskommissionens opgaver overgik i 1841 til sogneforstan-

derskaberne. Alt tyder dog på, at disse kommissioner ikke fik nogen kontinuerlig drift, men blev genoplivet momentvis på tidspunkter, hvor koleraepidemi truede.³ Både 1805- og 1831-loven indeholdt detaljerede materielle regler om, hvorledes myndigheder og personer skulle forholde sig til kolera og anden farlig sygdom.

Et nyt lovgrundlag for sundhedskommissionerne blev tilvejebragt med lov af 12. januar 1858. Denne lov var oprindeligt midlertidig, og forudsatte at skulle bortfalde den 1. april 1863. Loven var meget kortfattet, indeholdt i modsætning til tidligere lovgivning ingen regler om sundhedsforanstaltninger eller kommissioner, men gav hjemmel for udarbejdelse af sundhedsvedtægter og for idømmelse af straf for overtrædelse af vedtægtsbestemmelser. Baggrunden for loven var de voldsomme epidemier og mange dødsfald, som koleraen havde forårsaget fra 1850 til 53. Da epidemien i København stod på højden, havde den givet anledning til politiske diskussioner og ønske fra kongen om at samle sundhedsmyndigheden i én mands hånd. Dette forslag var ikke faldet i god jord blandt ministrene. I stedet greb man til andre foranstaltninger. Med lov af 10. marts 1852 kom bestemmelser om forbud mod visse skadelige virksomhedstyper inden for Københavns volde. Loven kunne udvides til at gælde andre byer. Den fik dog kun ringe betydning. Men tanken om at regulere sundheden og forsyne den med egne, permanente myndigheder gik igen i det forslag til sundhedspolitik, som justitsministeren fremsatte i Rigsdagen i 1857, dog uden at det blev vedtaget. Forslaget åbnede mulighed, dels for oprettelse af sundhedskommissioner, dels vedtagelse af sundhedsvedtægter med regler for indretning af lokale forhold.

Rigsdagens kritik af forslaget var forårsaget af ængstelse for den delegation af lovgivningskompetencen, der kunne ligge i udformning af vedtægter, uvilje mod at opbygge et myndighedsapparat og ængstelse for indgreb i den private ejendomsret og den personlige frihed.⁴ Kritikken medførte, at der blev vedtaget en stærkt indskrænket lov, der dog gav hjemmel for Justitsministeren til at stadfæste sundhedsvedtægter for kommunerne. I årene efter blev der stadfæstet sundhedsvedtægter med hjemmel i denne lov, og vedtægterne gav mulighed for oprettelse af sundhedskommissioner.

Det kan for en nutidig juridisk betragtning forekomme paradoksalt, at Rigsdagens indgreb i justitsministerens lovforslag havde som praktisk resultat, at man fik den retstilstand, som Rigsdagen opponerede imod, blot at den kom til at stå uden det lovgrundlag, som Rigsdagen havde nægtet at vedtage. En del af forklaringen ligger formentlig i det forhold,

Sundhedskommissioner i 1800-tallet	1805	1831	1858	1888 (1892)
Anledning	Kolera	Kolera	Kolera	Indenlandsk epidemi
Myndighed	Lokal øvrighed + læge	Lokal øvrighed + læge + præst	Sogne- forstsk.	Sogne- råd + politi + læge
Organisations- system	Dekonc. ekspert	Dekonc.	Decentr.	Dekonc. ekspert + tilsyn
Lovteknik	Omfattende materielle regler	Omfatt. mater. regler	Bemynd. + materiel lokalregl.	Materi. regl. + bemynd. til j.min.
Indhold af regulering	Sygepleje	Sygepleje	Fysiske anlæg + sygepl.	Fysiske anlæg + sygepl.

Fig. 1. Oversigt over lovgivning om sundhedskommissioner 1805-92. Se Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark, s. 186 og 303 ff, samt de omhandlede forordninger.

at man på dette tidspunkt har haft en anden opfattelse af politiets kompetence, end vi har i dag. Det fremgår af folketingsudvalgets betænkning, udarbejdet under lovforslagets behandling, at udvalget har forudsat, at politiet uden hensyn til den nye lov havde en betydelig hjemmel til at skride ind til varetagelse af hensyn til den offentlige sundhed.⁵

Rigsdagsforhandlingerne omkring sundhedslovgivningen i 1858 viser således i et enkelt glimt, hvorledes den borgerlige retsstatsopfattelse hurtigt blev modificeret, selv i retsstatens lykkelige øjeblik.

Den følgende lovgivning på området holder sig inden for rammerne af 1858-loven. I 1862 blev den forlænget, og med lov af 28. marts 1858

gjort permanent. Med lov nr. 78 af 20. april 1888 blev de kommunale sundhedskommissioner udbygget med distriktslægen og politimesteren (dvs. i købstæderne byfogeden og på landet herredsfoged eller birke-dommer). Denne udvidelse skete dog kun ved behandling af spørgsmål om smitsomme sygdomme. Udbygningen skete i de købstæder, hvor der ikke var sundhedskommissioner og i de enkelte herredsfogeders eller politimestres politijurisdiktionsområde.⁶ Helt op til miljøreformen i 1974 var 1858-ordningen sammen med lov nr. 87 af 21. april 1914 om embedslæger hovedstammen i lovgrundlaget for indgreb over for forurening, eller omgivelseshygiejne.⁷ Den enkelte kommissions funktionsgrundlag har fra nyorganiseringen i 1858 været en forretningsorden (»instruks« eller »forretningsregulativ«), på landet udstedt af politimesteren, dvs. herredsfogeden eller birkedommeren. Forretningsordenen blev kombineret med en sundhedsvedtægt, der fastsatte regler for bl.a. indretning af stalde og møddinger.⁸ Hermed var sket en afgørende udvidelse i kommissionernes opgaver. Foruden at samle sig om karantæneforanstaltninger i forbindelse med (trussel om) sygdomsudbrud skulle den nu tillige gribe ind overfor fysiske, bygningsmæssige anlæg. Se fig. 4, Instruks for sundhedskommissioner omkring Vordingborg.

1858-ordningen

Oversigt over vedtægter, ændringer og oprettelse af kommissioner 1858-1900

Der foreligger ikke nogen systematisk sammenstilling af, hvilke kommuner der fik sundhedsvedtægter inden 1871. Den foreskrevne kundgørelsesmåde ifølge 1858-loven var tinglysning.⁹ Men noget tyder på, at mange kommuner, selv mindre landkommuner, blev dækket af vedtægter i 1860-61.¹⁰ Det har været et initiativ fra centralt hold, der har været igangsættende for en bølge af vedtægtsudformninger og kommissionsoprettelser, der fandt sted i 1861. I cirkulære af 26. maj 1859 anmodede Justitsministeriet amterne om med amternes politimestre at overveje, hvilke foranstaltninger, der ad frivillighedens vej kunne træffes for at forebygge sundhedstruende tilstande. Baggrunden var en indstilling fra Det Kgl. Sundhedskollegium, der havde foretaget en vurdering af vandforsyningsituationen og konstateret vandmangel og svigtende vandkvalitet.¹¹ Tilbagemeldingerne fra en del af amterne gik på, at man ikke mente, at frivillighed ville føre til noget, og man bad i stedet om en lov, der gjorde det muligt fx. at give kommunalbestyrelserne bemyndigelse

til konkrete foranstaltninger.¹² En ny lov kom ikke, men den ordning, der kom ud af det, gav i høj grad mulighed for konkrete foranstaltninger over for privat ejendom.

Én ting er, at der er blevet udarbejdet vedtægt. Noget andet er, om der

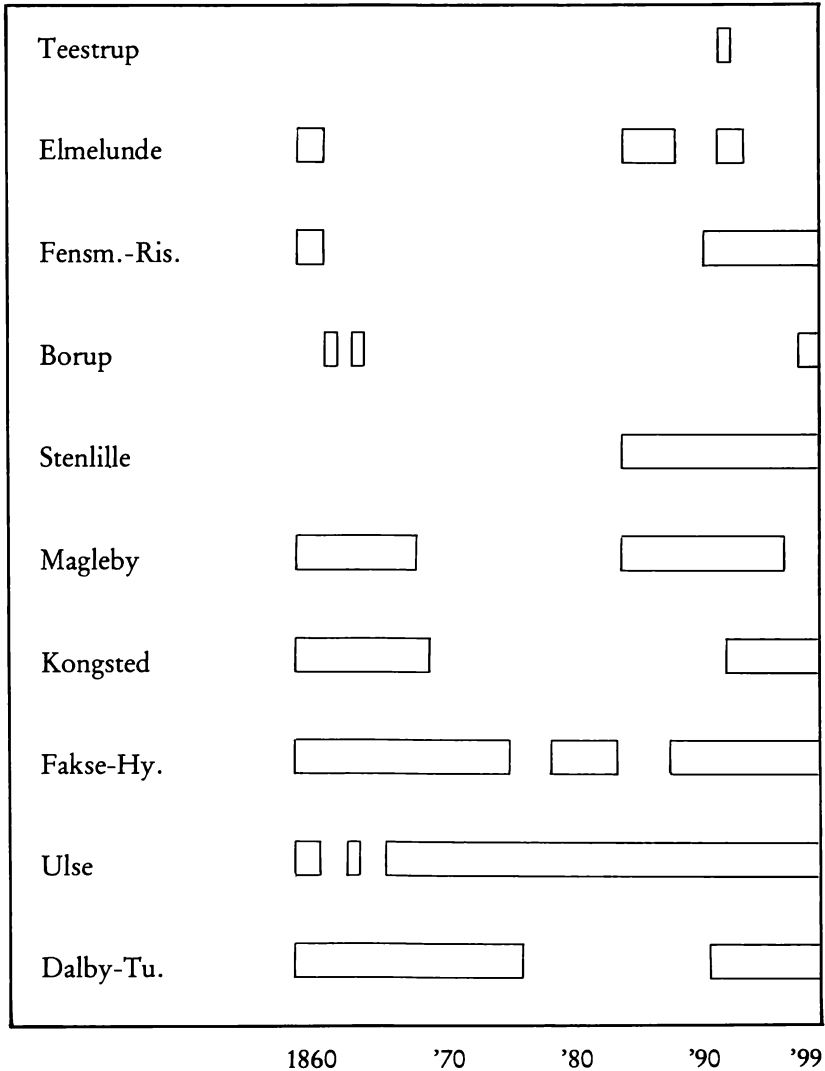

Fig. 2. Enkelte landskommissioners funktionsperioder 1860-99. Søjlerne udtrykker protokolindførsler. Udeladelser 1-3 år i perioder med stabile indførelser er ikke markeret.

faktisk er oprettet en kommission og dernæst, om denne har fungeret. Men det viser sig, at der faktisk inden 1870 i et vist omfang blev etableret sundhedskommissioner også i landkommuner. Hvis man som grundlag anvender de sjællandske landkommuner for hvilke Landsarkivet for Sjælland har lavet registraturer, havde ca. 13 % af disse inden 1865 faste sundhedskommissioner, der opførte deres embedshandlinger i forhandlingsprotokoller. De har konstitueret sig i 1861, bortset fra Østermarie, der startede i 1842 og Borup-Kimmerslev, der begyndte i 1863. Yderligere 15 % fik kommissioner mellem 1880 og 1900. Der kom ingen nye til i den mellemliggende periode.

Et indblik i, hvorledes 1858-lovens sundhedskommissioner ændrede sig over tid, kan fås ved at undersøge, hvilke tilføjelser der er foretaget i deres grundlag, vedtægten. Ved at undersøge tilføjelser til bestående vedtægter får man et udtryk for i hvilket omfang fungerende kommissioner har fundet det fornødent og ønskeligt at forøge deres kompetenceområde. En undersøgelse af alle vedtægtstilføjelser fra 1874 til 1903 viser, at navnlig købstæderne op til 1900 udvidede deres regulering af erhvervsvirksomheder, afløbsforhold, latriner og bygningsforhold, og at denne regulering fandt sted i 1880'erne og især i 1890'erne. Samtidig med tendenser til kompetenceforøgelser har der øjensynlig været øget faktisk aktivitet, se fig. 2.¹³

De enkelte kommissioner

Kommissionernes kontinuitet

Et andet spørgsmål er, om kommissionerne har fungeret. Det kan konstateres, at det er sjældent, at de tidlige kommissioner i landsognene har været kontinuerligt i drift fra 1861-1900, selvom eksempler herpå kan findes (Ulse Sundhedskommission og Fakse Hylleholt Sundhedskommission). Ofte har der været afbrydelser i kommissionernes indførsler på over 5 år. Enkelte har kun været i funktion et par år eller tre fra 1861. Derefter har protokollerne været uden indførsler frem til 1885 (Elmelunde), 1892 (Fensmark-Rislev) eller 1899 (Borup-Kimmerslev). Nogle har været i funktion i en længere periode, inden passivitet er indtrådt. Det gælder således Magleby (indtil 1869), Kongsted (indtil 1870) og Dalby-Tureby, der var aktiv til og med 1877 og derefter passiv indtil 1892. En enkelt, Stenlille, har startet sin virksomhed 1866, men er til gengæld vedblevet kontinuerligt til efter 1900.¹⁴

Man kan ikke gå ud fra, at manglende protokolindførsel er ensbety-

dende med, at kommissionen har betragtet sig selv som nedlagt. I Kongsted er der således i 1870 gjort en bemærkning om, at der i årene fra 1865 til 70 har været afholdt flere syn, men at formanden havde undladt at føre protokollen. Normalt må dog antages, at udeladelse af indførelse i over 5 år er et udtryk for, at kommissionen ikke har fungeret. Sådanne nedlæggelse har i hvert fald fundet sted i Elmelunde, hvor et brev fra amtet om genoplivelse af kommissionen vakte betydelig modstand i 1885 i sognerådet, der ikke mente, at man burde sætte »så stort apparat i bevægelse« – sundhedsforholdene havde »i en række af år været gode i den lille kommune« og sognerådet fandt derfor »ikke for tiden ... anledning til at oprette en særlig sundhedskommission«. På trods af modstanden blev sundhedsvedtægter vedtaget og kommissionen kom på ny i gang fra begyndelsen af 1886.

Dette tyder på, at de etablerede kommissioner kan inddeles i 3 nogenlunde lige store grupper, hvoraf den ene gruppe kun har haft en kort funktionsperiode omkring 1861-63, den anden gruppe har haft noget, der ligner kontinuerlig drift og den tredje har fungeret, men med længere afbrydelser op forbi 1900.

Købstæderne har muligvis gennemgående haft kontinuerligt fungerende sundhedskommissioner fra et tidligere tidspunkt, således Kalundborg fra 1831, Roskilde fra 1861, St. Heddinge fra 1831 og Køge fra 1860.

Kommissionernes retsopfattelse og opgøvevurdering

Kommissionerne har opfattet sig som håndhævelsesorganer, med den opgave at følge instruks og håndhæve vedtægten. Vedtægten har indeholdt de materielle regler, og forholdene i marken er blevet vurderet og sammenholdt med bestemmelserne. Det gælder helt tilbage til de tidligste kommissioner fra 1861. Selvom koleraen har været den igangsættende anledning til kommissionerne, er dette formål trådt i baggrunden. Kolera nævnes sjældent i landkommunernes protokoller, bortset fra de få tilfælde, hvor distriktslægen har iværksat særlige koleraforanstaltninger eller hvor kommissionen har haft fast deltagelse af læger (Fakse-Hylleholt). I forhandlingerne for Sundhedskommissionen i Kalundborg er koleraen derimod hyppigt diskuteret i de tidlige år, hvor kommissionens arbejde i det hele er koncentreret omkring risikoen for koleraudbrud. Op igennem 1860'erne synes der også her at være en tendens til at kommissionen i højere grad beskæftiger sig med indretning af bygningsmæssige anlæg som afløb og spildevand.

Fig. 3. Borup Kirke 1862.

Landbrug placeret i bymæssig bebyggelse. Dette landbrug har øjensynlig ikke givet anledning til alvorlige problemer. Borup Sundhedskommission begyndte først at fungere regelmæssigt med byens oplømsring som stationsby omkring 1900. Tegning fra 1862, Billedsamlingen, Kgl. Bibliotek.

Kommissionerne fungerede på eget initiativ og med opsøgende virksomhed, der byggede på lokalkendskab og lokalrespekt.¹⁵ Sundhedskommissionernes forhandlingsprotokoller støtter dette element idet man kan se eksempler på, at medlemmerne har stræbt efter forhandlingsløsninger og lagt vægt på den daglige personlige kontakt i eget lokalområde. For såvidt kan man godt tale om, at sundhedskommissionerne på sundhedsområdet udfylder det vakuum, som opløsning af landsbyfællesskabet havde efterladt.¹⁶ Men kommissionernes udgangspunkt har været vedtægtens materielle regler. Det forekommer, at det har været en

kommission umuligt at få en mangel afhjulpet frivilligt, men det er sjældent. Klager fra omboende over gener har været ligeså sjældne i perioden op til 1900. De bliver til gengæld hyppige i tiden efter 1900.

Kommissionerne har gennemgående taget deres referatarbejde mere alvorligt i de første år end sidenhen. Men referaterne tyder på en ensartet virkemåde fra kommission til kommission i overensstemmelse med instrukserne, og en del tyder på, at der har været betydelig mere aktivitet end det, der er kommet til udtryk gennem referaterne.

I de protokoller, der har været ført kontinuerligt, får man indtryk af en fast rutine, med instruksen og vedtægten som styring for kommissionens procedurer og vurderinger. Aktiviteten er bygget op omkring medlemmernes opsyn med deres egne distrikter og 2 årlige ordinære møder, et om foråret og et om efteråret, hvor der tages stilling til eventuelle mangler.¹⁷

En enkelt af disse protokoller (Ulse) illustrerer, at man er gledet fra en opfattelse af kommissionens opgave som en enevælde-inspireret ordens- og politiopgave til en moderne opfattelse af at have en sundhedsplejeopgave. Fra 1894 begynder kommissionen at benytte udtrykket »til sundhedens pleje« eller »sundhedens fremme« om sin virksomhed, hvor man tidligere blot har talt om »god orden«. ¹⁸ Dette er sket samtidig med, at der er kommet nye folk i kommissionen og på et tidspunkt, hvor en ny vedtægt er trådt i kraft. Men opfattelsen af at det drejede sig om håndhævelse af en række materielle regler, er øjensynlig blevet stående.

Forstærket aktivitet med protokolføringen falder ofte sammen med tilvejebringelse af ny vedtægt i 1880'erne. Men en midlertidig intensivering i protokollering behøver ikke at være udtryk for øget aktivitet eller for en varig udvidelse (Ulse), ligesom det ikke behøver at hænge sammen med ny vedtægt. Borup er et eksempel på en pludselig opvågning i aktiviteten, tilsyneladende uden politisk/administrativ styring udefra eller på grund af tilvejebringelse af ny vedtægt. Her opstår den fornyede aktivitet i form af behandling af klager, på et tidspunkt, hvor byen udvikler sig som stationsby.¹⁹

Hvem sad i kommissionen og hvem fik påbud

Sammensætningen af kommissionen har været bestemt af sognerådet og med udgangspunkt i dettes medlemmer. I landsognene er der overvægt af kommissioner, hvor gårdmænd og gårdejere har domineret. Husmandselementet har været svagere repræsenteret, håndværkere og boelsmænd svagest. I kommuner med en enkelt, stor virksomhed har det vist

Indlæg til Sundhedskommissionen

1. Sundhedskommissionen har, efter at være samtrædt, at vælge sin Formand, som herved er udnævnt til 1 April 1902; men fremtidigt kan ogsaa i War de Maaned; dog beslutet, at han kan gjenvalges. Formanden leder Forhandlingerne, forbereder Forretningerne med Commissionens Medlemmer og fører i Mederne den af Forordningen bestemte Ordre, hvortil det forhaandte og de tagne Beslutninger medføres og som hver Gang underskrives af samt alle Medlemmerne. Beslutninger fattes efter Stemmerest; og Stemmerne lige, gives Formandens Udslag.
2. Sundhedskommissionen holder Møder 2 Gange aarlig, i Begyndelsen af hvert Foraar og Efteraar efter Formandens Befaling. Udtraadende Medlemmer kan efter Formandens Indbød, eller det maatte blive forlangt af Commissionens Majoritet, af Districtstagen, eller af Bykommisjonen.
3. Commissionen har at vælge sine Sundhedsbestyrelserne og Økonomikontoret og tillige at oplyse de Vilkaar, som i Forbindelse med den offentlige Sundheds- og Økonomiske Anstalt vedrørende de ældre Sundhedscommissioner (i Forhold til Lov af den 28de August 1892) og (hvortil Lov af den 13de Juli 1898).
4. Commissionen har at begynde sin Virksomhed med et statistisk Udforsyn i Begyndelsen af hvert Foraar og senere at tage Forlydelse til alle de Forhold, der ere berørte i Sundhedsbestyrelserne. Under dette Udforsyn skal den have at gøre de Nødvendige oplysninger om den heri vedkommende offentlige Sundhedsbestyrelse og foruden det her angivne. Desuden de gamle Udgifter til bestyrelse eller forhaandte eller formand, har Commissionen derom at afgive en Rapport til Bykommisjonen.
5. Naar Commissionen har det fornødent, hvortil et forhaandte offentligt Forhold er indkommet, og dersom maatte andre Districtstagens Bestyrelse indbringe forinden Kommissionen afgives, har den herom at foretage sig til Bestyrelserne.
6. Medlemmerne er formandlig Sundhedsbestyrelsig Forhold en offentlig Anstalt, Skole, eller andre, vil kunne forinden Kommissionen afgives, naar det om at udværges og med Bestyrelse af modtage, om hvortil dette Forhold indkommet til den formand. Desuden er derom afgivne Beslutninger af medføre Udslag for alle Commissioner, har Commissionen at erholde Beslutningernes Udslag til en fastsat Udslag til offentlige gennemsigtige Maanedige Udslag, eller, hvis dette er det muligt, kan det, ved en fast Udslag.
7. Derom indkommet Beslutningernes Udslag til den heri indkommet Udslag af Økonomi kan det, hvortil forhaandte som i § 4 er angivet.
8. Naar et andet Medlem af Commissionen i den heri indkommet Udslag har noget at bemærke, som har indkommet Sundhedsbestyrelsen, indkommet den heri indkommet Udslag, efter den forhaandte af den heri indkommet Udslag og derom afgivne Udslag, og derom det kan den Formandens, hvortil den har indkommet at bemærke, og derom indkommet til Bykommisjonen, hvortil den er maatte kunne tage Udslag til den heri indkommet Beslutning.
9. Commissionens Medlemmer skulle, naar det om de Nødvendige forlanges, være forhaandte som et af Økonomi vedkommende Udslag om de indkommet offentlige Forhold, hvortil for Sundhedsbestyrelsen Udslag, Nødvendigheden af, at det forhaandte en forhaandte og efter Udslagstagerne Udslag til Bykommisjonen, hvortil den heri indkommet Udslag, inden hvilken Udslag den er afgivet.
10. Formanden har hvortil at give Udslag af Commissionens Medlemmer og at tage den heri indkommet Udslag for de Nødvendige, hvortil den heri indkommet Udslag. Derom indkommet Udslag af bestyrelsig og forhaandte, har Formanden at tilgive Udslagstagerne den forhaandte Udslag, med Underretning om det heri indkommet Udslag til Bykommisjonen (i Forhold til Lov af 12de Januar 1888 § 2.)
11. I Udslag af Udslagstagerne indkommet Udslagstagerne og Commissionen angående en i Forhold til Sundhedsbestyrelsen indkommet Udslagstagerne og Udslagstagerne derom kan den heri indkommet Udslag, om den vil indkommet Udslagstagerne Udslagstagerne for Udslagstagerne.

Fig. 4. Forretningsorden eller »instrux«.

Uddrag af instruks for sundhedskommissioner ved Vordingborg, udstedt af Vordingborg byfoged. Den ensartede udformning af forretningsordnerne har tilsyneladende sikret ensartede procedurer i kommissionerne. Bemærk henvisningen til den tidligere lovgivning. Der var tale om en udvidelse af kommissionernes myndighedsområde.

sig, at det aristokratiske eller et professionelt element har haft forholds-
mæssigt større vægt. Det drejer sig om Borup-Kimmerslev, hvor der
blev tradition for, at forvalteren fra godset Svenstrup var formand,
Fensmark-Rislev, hvor 2 proprietærer sad i kommissionen i den tidlige
fase, og Fakse-Hylleholt, der havde stedets læge som medlem. Hvor
håndværkere og professionelle undtagelsesvis har optrådt, har det vist
sig, at de ofte har været protokolførere i den tid, de sad i kommissionen.
Det drejer sig om bager Frederik Nielsen fra Stenlille, sadelmager
Petersen fra Kongsted, smed Peder Sørensen fra Ulse, læge Borre fra
Fakse-Hylleholt, landinspektør Kruuse fra Dalby-Tureby og lærer Kann
fra Fensmark-Rislev.

Påbud blev givet til alle grupper, gårdmænd, husmænd, præsten,
hovedgården og sognet selv. Også amtet er blevet kontaktet med henblik
på forbedring af forhold ved afløbsforholdene ved amtsvejene. Frem-
gangsmåden i de kommissioner, der har enkelte, store virksomheder
eller jordejere viser dog, at samspillet kommission/virksomhed har været
problematisk; kammerherren må have brev, hvor andre kan nøjes med at
få det fortalt. Når der er tale om gener fra den store virksomhed må
kommissionen tilkaldes ved klager eller politiets hjælp (Elmelunde), eller
kommissionen viser tegn til at lægge sig ud med virksomhedens styrende
personale, medens den må stå med hatten i hånden over for virksomhe-
dens ejer (Fensmark-Rislev).

Kommissionernes forbindelser til andre myndigheder

Kommissionen har i sin daglige virksomhed i den tidlige periode funge-
ret uden nær forbindelse med andre myndigheder eller med sognerådet.
Der indtrådte i mange tilfælde et skift omkring århundredeskiftet, hvor
det blev sædvanligt at forelægge sundhedskommissionens protokol i
sognerådet (Ulse, Stenlille, Kongsted og, senere Teestrup). Men ellers
har kommissionerne haft en tilbagetrukken rolle. Sognerådet blev invol-
veret når der skulle vælges nye medlemmer eller når kommissionen fandt
det nødvendigt med et påbud til sognerådet, ellers ikke.

Forholdet til andre myndigheder har været endnu fjernere. Distrikts-
lægen har, bortset fra købstæder som Kalundborg og i de overordentlige
kommissioner (fx. Stege), kun i enkelte tilfælde været i kontakt direkte
med kommissionerne. Bortset fra Fakse-Hylleholt, der har haft sogne-
rådsvalgt lægedeltagelse i kommissionen tilbage fra 1869, har kontakt
med distriktslægen været ad hoc og tilsyneladende forårsaget af konkret
frygt for koleraepidemi, men ikke led i kommissionens rutinemæssige

drift. Først efter århundredeskiftet blev det sædvanligt at inddrage distriktslægen ved besigtigelse i banale klagesager (fx. Borup-Kimmerslev), og han kunne forhandle med kommissionen om forslag til ændringer i vedtægterne, et initiativ, kommissionerne dog ikke i alle tilfælde optog med begejstring. (Således Elmelunde og Magleby, hvor kommissionen selv syltede sagen).

Herredsfogeden optræder som regel kun i de sjældne tilfælde, hvor kommissionen selv henvender sig, fordi den ikke kan få en genstridig ejer til at efterkomme et påbud. I et enkelt tilfælde har herredsfogeden optrådt som personligt overtilsyn over for kommissionen. Det drejer sig om den tjenstivrige Hother Hage fra Møens Herredskontor, der foretog syn i Elmelunde sogn oktober 1862 og fandt utilstrækkelige forhold, som han påtalte over for kommissionen.²⁰ Men det er et særsyn.

Der er heller ikke noget, der tyder på at kommissionsmedlemmerne er blevet udvalgt blandt de personer, der samtidig var medlem af sognerådet. Det er ikke usædvanligt at et kommissionsmedlem har været sognerådsmedlem før eller efter sit medlemsskab i kommissionen. Det vil sige, at kommissionsmedlemmerne formentlig er taget fra de samme grupper, der også sad i sognerådet. Men der er ikke fast *samtidigt* personsammenfald mellem de to.

Derimod har den overordnede styring klart gjort sig gældende i den procedure, kommissionerne valgte, for igangsætning af kommissionerne, og for ekstraordinære lægeinitiativer i forbindelse med kolera-trussel. Her synes direkte henvendelser til sognerådene at have været udslagsgivende for etablering af kommissioner og udarbejdelse af vedtægter, både de etableringer, der skete i 1861 og de (re)etableringer, der kom i 1880'erne. Således har justitsministeriets cirkulære til amterne af 26. maj 1859 været igangsættende for etablering af kommissioner i 1861. Via amtet gik dette cirkulære således fx. til Elmelunde sogneråd, og det gav anledning til indkaldelse af kommunerne hos herredsfogeden i Stege til forhandling om egnede foranstaltninger.

Hvor selvstændig var kommissionen?

Kommissionerne var styret af en instruks, underlagt tilsynsmyndigheder og valgt af sognerådet, altså et underordnet, lokalt organ. Ikke desto mindre er der forskellige træk, der kan anføres til støtte for den antagelse, at de tidlige sundhedskommissioner har optrådt selvstændigt.

Kommissionerne har fungeret uden regelmæssig indblanding fra andre myndigheder. De har selv afsluttet deres egne sager, først omkring 1900

Fig. 5. Fotografi af Borup Kro.

Indtrykket af kommissionens selvstændighed som myndighed kunne styrkes ved tilholdsstedet for møderne. De første møder i Borup-kommissionen blev holdt på godset Sвенstrup, og godset havde betydelig indflydelse på kommissionen i kraft af formandsvalg, distriktsopdeling. Da kommissionen bliver mere aktiv, skifter mødestedet til Borup Kro og godsets indflydelse formindskes. Foto fra 1957, Billedsamlingen, Kgl. Bibliotek.

bliver det mere almindeligt at fremlægge kommissionens protokol i sognerådet.

De har faktisk påtalt forhold over for alle, gårdmænd, husmænd og sognerådet, bymændene, aristokratiet, virksomheder, Statsbanerne og amtet. Sager, der har involveret de første grupper, er oftest blevet afsluttet af kommissionen selv, medens påtalte mangler i tilknytning til aristokratiets eller fx. amtets anlæg i højere grad har givet anledning til diskussion om ansvarsgrundlag eller er blevet mødt med passivitet fra ejerens side.²¹

Sundhedskommissionernes instrukser, protokol og kommandovejen til politimyndigheden har forlenet dem med en vis synlig myndighedsudøvelse, understøttet ved formandsvalg og i nogle tilfælde ved et fast tilholdssted for kommissionen. I de kommissioner, hvor man har refere-

ret de halvårlige møder får man en klar illustration af kommissionens selvopfattelse som myndighed, der håndhæver materielle regler.

Hvilke emner regulerede kommissionerne i praksis

Landsogne

Kommissionerne har ikke systematisk redegjort for, hvilke mangler de har påtalt under udøvelse af deres funktioner. Men de steder, hvor manglerne omtales nærmere fås et klart billede af, at det i landsogne i alt overvejende grad drejer sig om forurenende spildevand fra stalde, møddinger og latriner. Problemer er opstået i forhold til nærliggende brønde, og der har i princippet været to måder at klare det konkrete problem på, enten ved påbud til møddings- og latrinejeren eller et påbud til brøndejeren.

Om man har gjort det ene eller andet, afhænger af, hvilket anlæg der har været i strid med vedtægterne: Om brønden har ligget for lavt eller manglet træværk, om latrinet har haft ulovligt udløb til møddingen, om møddingen har manglet fornødent afløb, så møddingsvandet har løbet over, eller om møddingen har været for nær placeret ved brønden, så den må forlanges lagt om. Det kan desuden ved vurdering af påbudets art spille ind, hvad der er praktisk gennemførligt – om det fx. faktisk kan lade sig gøre at flytte svinestalden et andet sted hen. Men udgangspunktet ved vurdering af berettigelse af at meddele påbud synes at være de materielle reglers udformning. Konflikterne vurderes i forhold til vedtægternes afstands- og indretningsregler.

Et langt stykke er der altså tale om hvad man kan kalde retsanvendelse. Et skøn kommer dog ind i de situationer, hvor kommissionen vurderer, at det vil være for byrdefuldt eller umuligt at opfylde bestemmelserne, og hvor de eksisterende forhold skal bedømmes efter en mere elastisk norm. Skønnet spiller ind i stigende grad i de klagesager, der dukker op fra omkring 1900 i form af en vurdering af den konkrete genevirkning.

Ganske få af sagerne i slutningen af perioden synes at have sociale eller epidemiske aspekter: Tilsyn med plejebørn, enkelte ekstraordinære møder som følge af koleratruslen eller elendige forhold for de beboere, der forsørges af kommunen. I hvert fald i de sidste situationer havde dog også disse sager hygiejniske sider, og det har været disse aspekter, der har været kommissionens indgang til sagen. Indberetningerne til byfogeden viser tillige opmærksomhed over for epidemiske sygdomme.

Sundhedsvedtægt

for

Rødby og Løvelse, Sandby-Brangstrup, Jendrust-Middelov, Oerstmagle-Løjlsing, Løgvord, Rønnebat, Holmeolstrup, Refsøe-Røgenstrup, Seile-Bejrestigeborg Sogne, St. Mortens og St. Petrus Landfog, Orslø, Kærse, Stampe og Vøvelse, Gaerløv-Ømlingsø og Skjelsø Sogne.

§ 1.

I ethvert af ovennævnte Sogne vil der være at oprette en Sundhedscommission bestående af et saadant Antal af Sogneforstanderskabet valgte Medlemmer, som af Amtet efter Sogneforstanderskabets Indstilling nærmere bestemmes. For denne Sundhedscommission, der navnlig vil have at sege over Sundhedsvedtægternes Overholdelse og Gjennemførelse, uarbejdes efter foregaaende Forhandling med Districtslægen eller Hylffest en Instruks af bestemte Kolliktioner, hvem isærligt Tilfaldet med Sundhedspolitibeskriften i det Hele paahviler i Forbindelse med Districtslægen.

§ 2.

Gader og Stræder med tilhørende Grøfter i og ved Landbyerne skulle være anlagte saaledes at der findes tilfredsstilligt Afløb fra samme. Over Terrainsforholdene gjøres det nødvendigt skal Anværelsen finde Sted. Forjaarsvidt de ikke kunne være ordentligt broslagne skulle de have fornøden Fæstelse ved Massdampering eller dertilige og passende Afrunding eller Afledning til Siden.

§ 3.

Grøfter eller Kænbærene skulle findes ved Siden af Gader og Stræder; de maae være regelmæssigt og tilfredsstilligt fald, befrøst Løvsnit og saavidt muligt haard, fast Bund; de maae jævnlige og tilbørligt oprensede. Ved enhver beboet Bygning skal findes Grøfter eller Afløberender for Kjøkken, Spildevand og dertilige; disse skulle være i uafbryt Forbindelse med Byens fælles Afløbegrøfter og holdes tilbørligt oprensede.

§ 4.

Over alle offentlige Kænbæder og Riller i eller ved Landbyerne skal der findes. Enhver Urensning af samme, saasom ved Afløb fra Møddinger, Stalde og dertilige, ved Genløsen af Klæder o. s. v. skal være forbudt. Preberens af alle Vandingssteder og Riller i Landbyerne skulle, saavidt fornødent, skærmes eller lukkes; deres fornødne Afløb skal ordnes og vedligeholdes.

§ 5.

Damme og Kjør i og ved Landbyerne skulle forordentligt oprensede saa ofte det gjøres fornødent. Det fra disse, saasom fra Byens Grøfter optagne Dyrk man ikke hertilige, men skal uden Dyrk bringes ud af Byen.

Fig. 6. Sundhedsvedtægten for en række kommuner ved Vordingborg.

En typisk sundhedsvedtægt. Vedtægten indeholdt navnlig regler om afstande og indretning af stalde, møddinger, brønde og afløb. Kommissionens opgave bestod for en stor del i at måle, om bestemmelserne var overholdt. Men der ligger også et stort moment af skøn, således her § 2 og 3 og § 5.

Byer: Svinehold og fortids synder

Mens reguleringen i landsogne har haft et homogent præg, er der større spændvidde i kommissionernes fremfærd i købstæderne og landsogne med større bymæssig bebyggelse. Her kom andre forureningsforhold på kommissionens bord. I Fensmark-Rislev var det forureningen fra Holmegårds Glasværk. Virksomhedens uoprensede grøfter var en særdeles nærgående trussel mod vandforsyningen i beboelser ved virksomheden. Søkøbstaden Kalundborg var præget af epidemtilsynet med skibene i havnen, kommissionen i Frederiksborg Slotsogn har taget stilling til bebyggeligheden af grunde i sognet.

Køge-kommissionens virksomhed har været vidtspændende. I den ene ende af spektret var kernesagerne latrin, afløb og brønde. De blev suppleret af sager om svinehold. Kommissionen har i perioder i 1880'erne lagt betydelig energi i at føre tilsyn med borgernes svinehold, og harmfulde købstadsbeboere har bønfuldt kommissionen om at lade nåde gå for ret. Således søges der om »tilladelse til at beholde min gris, da den kun er så lille og ikke i stand til at slagtes, og jeg kan ikke sælge den uden føleligt tab«. I den anden ende af spektret var sager, vi i dag kender som »fortidens synder« – virksomheder anlagte med sundhedskommissionens viden eller tilladelse og som i dag ved deres efterladte spild eller deponering af farlige stoffer truer grundvand, strand- eller boligmiljø. Således for Køges vedkommende Collstrup, der den 6. februar 1889 ansøgte kommissionen om tilladelse til at anlægge en træimprægneringsfabrik ved Køge: »Imprægneringsstofferne er som bekendt ikke sundhedsskadelige, tværtimod gavnlige«, skrev Collstrup egenhændigt.

En kort, samlet vurdering må gå på, at kommissionernes hovedindsats fra 1860 og fremad mod 1900 både for by og lands vedkommende har været rettet mod regulering og nedbringelse af forurening fra virksomheder og boliger. Det har været den vandbaserede forurening, der har stået i centrum og beskyttelsesinteressen har været vandforsyningen. Selvom man har interesseret sig for oprensning af grøfter, der kunne være vandlidende, var det ikke landbrugsdriften, man interesserede sig for, men grøfternes virkning på drikkevandet og sundheden. Sundhedskommissionerne var et byfænomen. Deres område var også på landet den bymæssige bebyggelse og de gener og forureningsproblemer, der måtte opstå som følge af denne.

Det var koleratruslen, der satte sundhedskommissionerne i gang. Det var det daglige behov for godt drikkevand, der holdt dem gående.

Konklusion

Denne undersøgelse bygger på blot et lille udsnit af det materiale, der findes om de tidlige sundhedskommissioners virksomhed. Og for så vidt angår kommissionernes drift er undersøgelsen begrænset til Sjælland. Alligevel viser materialet tilstrækkelig entydighed til at der formentlig kan udtrages enkelte generelle konklusioner.

Sundhedskommissionernes virksomhed kan ikke forklares alene i lyset af den skitserede, generelle retsteori.²² Forhandlingerne i Rigsdagen om lovgrundlaget for sundhedskommissionerne viser ganske vist, at Rigsdagen har været præget af de tanker, der efter retsteorien er karakteristisk for perioden. Motiveret af retsstatsopfattelsen ville Rigsdagen ikke gå ind for en omfattende sundhedspolitiordning, og dannelse af kommissioner i 1861 skete på basis af en henstilling. Man afstod fra et påbud, som justitsministeriet i sin henvendelse til amterne antager, at der ikke er hjemmel til at fremsætte. På disse felter er en retstatslig tankegang slået igennem.

Men på trods heraf foretages der altså en *ny* regulering, og en enevældig politistatsopfattelse kom til udtryk endda på Rigsdagsniveau i en antagelse af omfattende politibeføjelser, der ikke var hjemlet i den konkrete lov. Disse beføjelser, sammenholdt med politiapparatets og det nyligt opbyggede sundhedssystems aktive medvirken var en betingelse for, at kommissioner blev nedsat og vedtægter blev stadfæstet i umiddelbar opfølgning af 1858-loven. Iværksættelsen er således præget af en kombination af en enevældig politistatsopfattelse og en moderne ekspertindstilling.

Reguleringen blev i et begrænset, men dog ikke helt ringe omfang allerede fra 1861 fulgt af *decentral lokaladministration*, der har fungeret med *refleksive forhandlingstræk* men styret af *materielle regler* udformet på baggrund af *bemyndigelse til politimyndigheden* og igangsat på foranledning af et embedsmandsinitiativ, der støttede sig til lægelige indberetninger.

Den udbygning af sundhedsvedtægterne, der skete i 1800'erne og 90'erne bliver på denne baggrund ikke et udtryk for et forsøg på at afhjælpe virkningerne af retsstatens deregulering, som retsstaten iværksatte allerede i 1860'erne for at sikre befolkningens almene sundhedstilstand på basis af lægelig ekspertviden. Den øgede regulering markerer sig tilsyneladende ikke nævneværdigt omkring 1870, der skulle være et skel i den omhandlede retsteori, men snarere i slutningen af 80'erne og

90'erne. Der sker ikke nogen forøgelse af ekspertindflydelsen i de decentrale kommissioner i perioden.

Derimod er etableringen af de overordentlige kommissioner et udtryk for forøgelse af det administrative magtapparat, understregning af centralt tilsyn og fastere institutionalisering af ekspertindflydelsen. Dette sker vel i den fase, der efter retsteorien karakteriseres som retten som samfundsværn og i overensstemmelse med teoriens forventninger. Men der er tale om et gennemslag på et sent tidspunkt i fasen.

Undersøgelsen understøtter en faseopdeling af retten i den forstand, at reguleringen med sundhedskommissioner kan ses som en afbødning af virkningerne af en tidligere periodes deregulering. Men det kan diskuteres, om det ikke er enevældens og ikke retsstatens deregulering, der søges afhjulpet – nemlig den deregulering, der fandt sted med ophævelse af landsbyfællesskabet.

Man kan imidlertid også vurdere 1858-initiativet isoleret i forhold til den forudgående og senere sundhedslovgivning. Gør man det, kan man argumentere for, at specielt 1858-ordningen var et udtryk for en afstøtning, i modsætning til det oprindelige forslag og 1831-lovens dekoncentrerede ordning. 1858-loven var præget af det centralistiske system, der søgte at trække ordningen i retning af strammere statslig regulering, men i praksis kom ordningen i vidt omfang til at fungere tæt på lokalsamfundet med refleksive træk, i og for sig et udtryk for deregulering. Problemet i relation til retsteorien er så blot, at denne form for deregulering gennem refleksiv ret hovedsagelig skulle være karakteristisk for en langt senere periode, nemlig den periode vi i dag bevæger os ind i.

Retsteorien synes på denne baggrund at skulle suppleres med en betragtning om rettens og det administrative systems strukturelle styrke og under visse omstændigheder de faktiske forholds forrang fremfor den politiske ideologi. Dette forhold har for sundhedskommissionernes vedkommende vist sig ved, at retssystemet gennem tilsyneladende forældede tankegange leverede administrativ organisation og legitimering til indgreb, der blev betragtet som faktisk nødvendige, omend ideologisk uønskede på det statsreoretiske plan. De fysiske krav, som reguleringen ved sundhedskommissioner har skullet tilfredsstillende, har været et infrastrukturelt betinget krav om rent vand og fravær af smittekilder med det formål at opretholde befolkningens sundhedstilstand i en periode med stigende befolkningskoncentration i bymæssig bebyggelse.

Den her foretagne analyse synes at understrege, at man ved udform-

ning af en generel retsteori må sondre mellem det retlige program eller ideologi på den ene side og den faktiske regelanvendelse og et organisatorisk-administrativt system med hele dets kultur på den anden side, og at der godt kan være en modsætning eller tilsyneladende modsætning imellem de to elementer. Udformningen af en generel retsteori må dermed bygge på undersøgelser både af det politisk/ideologiske program for retsudviklingen, og af håndteringen af konkrete retsområder i praksis.

Noter:

1. Denne undersøgelse er blevet til i forbindelse med et kursus om arkivkundskab, forestået af landsarkivar Grethe Ilsøe. Jeg er Landsarkivets personale megen tak skyldig for hjælp og vejledning undervejs.
2. Jørgen Dalberg-Larsen: Retsstaten, velfærdsstaten og hvad så? Kbh. 1984. En mere præcis opsummering findes i Jørgen Dalberg-Larsen: Lige linier, cirkler, trekanter eller spiraler i rettens og samfundets udvikling. En faseteori med kommentarer. Fra A. Born m.fl. (red.): Refleksiv ret. Kbh. 1988, s. 175-195. Her er fremdraget nogle hovedpunkter. Jørgen Dalberg-Larsen fremkommer selv flere steder i sin produktion med generelle forbehold til teorien, således fx. i »Retsstaten« s. 19, 88-89 og s. 113 og mht. den generelle teoridebat i tidsskriftet Retfærd, nr. 32, 1986 s. 6ff. Her har jeg valgt at gengive hovedlinierne for at kunne undersøge, på hvilke punkter det valgte undersøgelsesområde konkret understøtter eller modificerer disse hovedlinier.
3. Erik Nørr: Præst og administrator. Kbh. 1982, s. 397, hvor det nævnes, at der var begrænset aktivitet omkring 1931 og i 1840'erne og 1850'erne. Grethe Ilsøe: Sundhedskommissionsmateriale fra landsognene, *Brug Sognearkiverne*. Arkivserien nr. 21, 1983.
4. Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark. Kbh. 1985. s. 186f og 303ff.
5. Claus Haagen Jensen i Miljøret. Red. v. Eyben. 1977, bd. III, s. 16ff.
6. Lov nr. 78 af 20. april 1888, § 1.
7. Hygiejnekommissionens betænkning, (nr. 590), Kbh. 1970. s. 15.
8. Således har sundhedskommissionen for Fakse-Hylleholt på s. 1 i sin forhandlingsprotokol opklæbet forretningsordenen for sundhedskommissioner i Stevns og Fakse herreder. Instruksen var udstedt af herredsfogeden. For den tidlige periode har det ikke været usædvanligt, at herredsfogeden ud-

stedte fælles vedtægter for flere kommuner. Dette var således tilfældet mht. landkommunerne omkring Vordingborg.

9. De gængse trykte lovsamlinger og lovleksika har i perioden op til 1871 kun medtaget enkelte lokale vedtægter. Algreen-Ussing: Love og anordninger. 1860-70 har således kun København, Departementstidende har gennemgående ikke haft optryk af sundhedsvedtægter.
10. En fuldstændig opregning forudsætter en gennemgang af tingbøgerne for alle retskredse. En anden metode er brug af E. Hammerich, op.cit. En undersøgelse kan laves ved at gå tilbage i lovtidende fsa. vedtægter i alle de kommuner, hvor Hammerich antyder, at der har været en tidligere vedtægt end de deri nævnte for perioden efter 1871. Denne antydning kan være en bemærkning som »ny vedtægt« eller »tillæg til vedtægt« i modsætning til de tilfælde, hvor der blot står »vedtægt«. Ved at gå tilbage ses, at der i ganske mange af disse antydede tilfælde klart fremgår, at der er en ældre vedtægt, der nu ændres eller ophæves. I nogle tilfælde, men ikke alle, angives tidspunktet for stadfæstelse af den ældre vedtægt. Ofte er der tale om købstadsvedtægter stadfæstet i 1860 og 61. Der er dog også enkelte landsognsvedtægter imellem, således Ørslev-Solbjerg og Højelse. Hammerich har sådanne antydninger i ca. 7 % af de vedtægter, der er anført s. 904ff. Dette tal undervurderer imidlertid vedtægtsantallet. Således viser Landsarkivet: Vordingborg byfoged, sundhedssager (vedr. forholdene omkring oprettelse af kommissionerne i 1859-61), at landsognene omkring Vordingborg fik fælles sundhedsvedtægt i 1860. Men Hammerich antyder ikke i sin omtale af fx. Skt. Mortens Landsogn, at der skulle foreligge en tidligere vedtægt. Ligeledes har Stevns-Fakse Herreds byfoged udarbejdet sundhedsvedtægt for landsognene i herredet, bl.a. Køge Landsogn, Valløby-Tårnby, Herfølge-Sædder m.fl.
11. Justitsministeriet, 1. kontor. Kopibog 1859. Brev nr. 3319-37.
12. Justitsministeriet, 1. kt. j.nr. M 1635/1859.
13. Undersøgelsen over vedtægtstilføjelserne er lavet ved at optælle de ændringer, der er opført i E. Hammerich: Dansk Lovleksikon, bd. V, 1903, s. 904ff. Opgørelsen over kommuner med sundhedskommissioner er lavet ved at undersøge Landsarkivet for Sjællands kommuneregistraturer og sætte antallet af kommuner med forhandlingsprotokoller fra 1860'erne i forhold til det samlede kommuneantal for perioden i registraturen.
14. Undersøgelsen over kontinuiteten, kommissionernes retsopfattelse og nærmere funktionsmåde bygger på en gennemlæsning af en række forhandlingsprotokoller fra de tidlige sundhedskommissioner. Der er foretaget et udvalg af rene landkommuner, enkelte landkommuner med en enkelt eller flere virksomhed(er) og 2 købstæder. Der er tale om følgende: Kalundborg, Fakse-Hylleholt, Dalby-Tureby, Magleby, Elmelunde, Stege overordentlige

- kommission, Fensmark-Rislev, Stenlille, Ulse, Kongsted, Teestrup, Borup-Kimmerslev, Lidemark, Frederiksborg Slotssogn. I enkelte tilfælde er der suppleret med gennemgang af sognerådets/sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol. Det gælder således for Elmelunde og Stenlille. Desuden er for Fensmark-Rislev og Ulse suppleret med gennemgang af sagen om sundhedsvedtægten.
15. Gerd Battrup understreger i artiklen »Retsstaten og det lokale-kommunerne og den juridiske institution« i Årsberetning 1987 fra Retsvidenskabeligt Institut B, studier nr. 26 det refleksive element i den tidlige kommunale administration.
 16. Således for så vidt angår sognefogedens opgaver ved naturkatastrofer og strandinger. Birgit Løgstrup: Dommer og administrator. Herredsfogeden 1790-1868. Kbh. 1982, s. 196.
 17. Se gennemgangen hos Grethe Ilsøe, op.cit.
 18. Om udvikling af renlighedsidealet, se Lars-Henrik Schmidt og Jens Erik Kristensen: Lys, luft og renlighed. Kbh. 1986.
 19. Niels Peter Stilling: En stationsbys befolkningsforhold 1840-1911, Nyt fra Stationsbyen nr. 1. 1982, s. 4.
 20. Dansk Biografisk Leksikon karakteriserer Hage som nidkær.
 21. Sundhedskommissionernes underordnede stilling viste sig bl.a. ved, at de ikke fik tildelt myndighed til umiddelbart at meddele påbud til andre myndigheder. Sagen skulle startes med, at kommissionen hørte den pågældende myndighed, fx. amtet eller sognerådet.
 22. Det er en diskussion i sig selv, hvad der må kræves for at en generel teori kan anses for verificeret eller falsificeret, se fx. Jørgen Dalberg-Larsen i tidsskriftet Retfærd op.cit. note 2 med henvisninger.

Rentekammerjournalen – et 250-års jubilæum

Af August Wiemann Eriksen og Karen Hjorth

Starten af den første egentlige journal – *Rentekammerjournalen* – i den danske statsforvaltning i 1740 er en begivenhed, som gennem mange år har fascineret folk med interesse for arkivsystemer. I forbindelse med undervisning i arkiv- og journalsystemer for nutidens forvaltning har arkivarerne August Wiemann Eriksen og Karen Hjorth nærlæst instruksen om Rentekammerjournalens oprettelse og afløkket den nye informationer.

Forord

For et kvart årtusinde siden, den 22. august 1740, udsendte Rentekammerets sekretariat en »circulairordre« til renteskriverne om indretning af journaler. Denne ordre med tilhørende formular cirkulerede (heraf betegnelsen circulairordre) i efteråret 1740 til bekendtgørelse og kopiering i renteskriverkontorerne. Ordren er den ældste kendte journalinstruks i dansk og norsk statsforvaltning.

Journalinstruksen er siden blevet anset for skelsættende. Først med denne instruks fik Rentekammeret, som nævnt af Morten Westrup i »Dansk centraladministration i tiden indtil 1848«, en journal, som var en nøgle til arkivhenlæggelsen.¹ Niels Petersen fremhæver i »Rentekammeret, Vejledning nr. 3«, at »en journal dækkende alle et kontors sager med retningslinier for deres henlæggelse indførtes først ved circulerordre af 22. august 1740«.²

Foruden begrundelse, kompetenceregler og øvrige regler indeholdt instruksen en anvisning i journalisering i form af 10 tænkte eksempler på journalføring, en praksis som nok kunne genoptages i nutidens journalvejledninger. Med den skabtes et fast grundlag for det, arkivfolk kalder rentekammersystemet. Meget kort kan dette journalsystem karakteriseres ved, at hver skrivelse, som indkom til journalen, fik sit eget nummer. Sagsdannelsen skete ved, at de skrivelser, der tilsammen dannede en sag, blev lagt på sidste skrivelser nummer, og at denne samlægning noteredes i journalen ved henvisninger fra skrivelse til skrivelse (samvisning). Sager kunne også dannes ved, at skrivelser henlagdes i emnesamlinger. Dette journalsystem kom til at præge store dele af dansk og norsk forvaltning og arkivtænkning helt frem til nutiden.

For at fejre rentekammerjournalens 250-års jubilæum skal der i det følgende fortælles om baggrunden for ordrens udsendelse og om jour-

nalsystemets indførelse i renteskriverkontorerne. Artiklen bygger på en eftersøgning, en opdagelsesrejse, i Rentekammerets arkiver. Beretning om denne rejse, om genvendigheder og udlagte fælder, afslutter artiklen.

Anledningen

I 1739 døde assessor Wilhelm Hansen, der var stiftamtsskriver i Bergen. Ved opgørelsen efter hans død blev det opdaget, at Wilhelm Hansen havde været efterladende med opkrævningen af skatter og afgifter, og at der derfor var store udestående restancer. Disse beordredes indkrævet ved ordre af 11. marts 1740 til de kommissarier, der var udnævnt til at opgøre Wilhelm Hansens økonomiske mellemværender med staten.

Rentekammeret blev i samme ordre anmodet om at give en forklaring på disse restancer. Det viste sig, at Wilhelm Hansens bo ikke kunne udrede den skyldige sum, og nu gik jagten ind på hans kautionister. Ved amtsskrivernes ansættelse skulle der stilles sikkerhed.

Da Wilhelm Hansen tiltrådte sit embede i 1724 havde den daværende stiftamtsskriver Severin Swanenhielm, som også var hans svigerfar, angiveligt kautioneret for ham med alle sine midler. Han var nu død, så kautionen søgtes indfriet hos hans enke Alida Swanenhielm. Hun kæmpede for sit jordiske gods og oprullede i redegørelser og bønskrifter sit syn på sagen.³

Med »stor forskrækkelse« havde hun erfaret, at Wilhelm Hansens regnskaber var opgjort således, at da hans debit ikke kunne afbetales så »søgis hos afgangne stiftamtskriver Swanenhielms sterfboe og arvinger, siden Swanenhielm, da hand afstoed tienisten til Hansen og icke selv var nogen oppebørselsbetient, med alle sine midler for ham udi caution haver indgaet«.

Hun gjorde gældende, at Rentekammeret i november 1739, 15 år efter hans afgang, havde opgjort Swanenhielms debit til 71 rigsdaler og 7 skilling. Hun forsikrede, at der ikke ville være problemer med at inddrive dette beløb og forstod derfor ikke, at kommissarierne i Hansens bo nu var faret frem med krav om auktion over hendes samlede gods. Hun kendte nemlig ikke noget til, at hendes mand skulle have kautioneret for Hansen med alle sine midler, og hun fastholdt i den forbindelse, at der ikke forelå noget tinglyst kautionsbrev, således som kammerretsordningen 3. kapitel 1. artikel foreskrev. Hun kunne ikke forestille sig, at Rentekammeret skulle »have trystet sig« med nogen utinglyst kaution. Så meget mere kunne man da i Rentekammeret ikke have accepteret Swanenhielm som kautionist, da hans egne regnskaber var uafgjorte i

1724 og desværre var det endnu i 1740. »Allerveemodigst suckende« udbad hun sig »dend ret christelige medlidenhed af eders kongl. maj.« så den berammede auktion over hendes gods måtte udsættes til hun ved kyndige menneskers hjælp havde fået gennemgået sin mands efterladte papirer. Hun erklærede endvidere, at skulle hun »være saa ulykelig at miste huus og hiem, meubler og løsøre, saa har jeg af all den forrige velstand Gud havde behaget at sætte mig udi intet videre tilbage end eet blot, nøgen og uselt lægeme, som jeg inderlig beder Gud vill skiule for eengang at gjøre enn goed ende paa min jammer og elendighed ... saa er nu ingen anden tilflugt for mig end at underkaste mig een barmhiertig Gud og een naadig konge, hand gjøre med mig hvad ham allernaadigst behager og got siunes«.

Enkefru Swanenhielm havde stilet sit bønsskrift til kongen, men gjorde regning uden vært. Kongen svarede i en ordre til Rentekammeret af 14. juli 1740.⁴ Den fastslog, at da kautionen havde været fremlagt sammen med en forestilling af 17. juli 1724 og da »Wores Højstsalige hr Fader« ved en kgl. resolution af 7. november 1724 havde antaget kautionen, så var Swanenhielm kautionist for Hansen, hvad enten denne kaution var tinglyst eller ej. Enken skulle afkræves de skyldige beløb nu. Det var »allerede 15 aar, siden« manden havde fratrudd tjenesten. Der måtte »ikke nogen ophold Tages«, da der ikke kunne ventes flere beviser end dem, der allerede forelå, »allene bahre udflugter, kand ventes«. Kammeret skulle dog også undersøge, om noget videre befandt, »hvormed ... hendes Debet hermed maatte blive at forhøje«. Muligheden for at forøge de kongelige indtægter måtte endelig ikke fortabes.

Kammeret fik endvidere ordre til at gøre regnskabet endeligt op, tilstille kongen beregning og forklaring og skride til indkrævning. Bogholderen fik en advarsel for sin efterladerhed. Endvidere beordredes det, »at Cammeret dereffter ligeledes Ufortøvent tilstiller os fornefnte Cavtion«. Tonen var ikke til at tage fejl af. I Rentekammeret måtte man skride til handling. Men den sidstnævnte ordre stillede kammeret i en ubehagelig situation.

Den 27. juli forelå Rentekammerets svar på den kgl. ordre.⁵ Der var afgået besked til fru Swanenhielm, at hendes benægtelse af mandens kaution ikke kunne tages for gode varer. Man var i fuld gang med at afskrive Swanenhielms regnskaber »i den stand de nu befindes« med henblik på decision så snart de var færdige. Men »eftersom det har behaget eders Kongel. May.st. tillige allernaadigst at befale, at Vi til allernaadigst eftersyhn allerunderdanigst skulle fremlægge dend af Svanenhielm i Aaret 1724 for Assessor Hansen udgifne Cavtion, saa maa Vi

herved i dybeste underdanighed referere, at samme document nu her ved Cammeret icke er at finde«.

Den kongelige ordre kunne altså ikke efterkommes og i den følgende vidtløftige redegørelse søgte kollegiet at placere ansvaret, d.v.s. at skyde det fra sig. Det nævntes, at selv om det: »udi det ved Cammer Cancelliet over Cammerets allerunderdanigste Forestillinger pro Ao 1724 holte registratur ved forestillingen af 17. juli samme Aar, findes teignet, at de dertil hørende Documenter (hvoriblandt Cautionen og under litra D har været fremlagt) til Justitsraad Smit, som da værende Renteskriver for det Trundhiemske Stifts Contoir, var leveret, saa erklærer dog Justitsraad Smit, at hand disse Dokumenter aldrig haver bekommet, formeenende og at de ikke under det Trundhiemske – men vel det Bergenhuusiske Contoir, kunde henhøre«.

Videre fremgik det, at en højesteretsprocurator Ermendinger på enkefru Swanenhielms vegne i juni måned 1740 havde henvendt sig til kammeret for at se beviset for kautionen og at man i den anledning havde sat de nuværende renteskrivere for såvel det Trondhjemske som det Bergenhuusiske kontor til at lede i deres respektive arkiver. Ingen af dem havde fundet kautionsbeviset, ejheller oplysninger om det i deres registraturer. Imidlertid havde man fundet ansøgninger fra Swanenhielm om at blive fritaget for embedet og fra Hansen om at blive antaget. De befandt sig i det Trondhjemske kontors arkiv. Men »hvor de til Forestillingen af 17.de juli 1724 henhørende Documenter kand være henkommen, er efter foregaaende Allerunderdanigste forklaring nu icke at udfinde«. Imidlertid, hævdede kollegiet, »beviiser dog Registraturet udi Cammer Cancelliet, at de til Justitsraad Smit, som daværende renteskriver for det Trundhiemske Contoir ere leverede, og at det ligeledes udi det Bergenhuusiske Contoir har været anmeldet og bekiendt, at alle Swanenhielms Midler, forsaavidt fra hans egen Debet kunne overskyde, skulle være til Caution for Wilhelm Hansen.«

Der fremlagdes yderligere et par beviser på kautionen ved hjælp af kopibogen og kammeret redegjorde derefter for hvordan man plejede at forholde sig med bilagene til forestillinger. Når kongens skriftlige resolution på en forestilling kom tilbage til kammeret, blev alle de til forestillingen »sammenheftede biilager, med en ved Sekretæren verifiseret Copie af dend Kongel. Allernaadigste Resolution til vedkommende Renteskriver afleveret ... og anteignedes det da udj Cammer Cancelliet, paa det alletider i fornøden tilfælde kand viides hvor Documenterne kand søges og ere henkommen«. Kautionsdokumentet hævdedes altså afleveret til Trondhjems renteskriverkontor. Dette havde kollegiet ikke

»tordet efterlade Eders Kongel. may.st. saaledes i allerdybeste underdanighed at referere«.

Alle deputerede og kommitterede i kollegiet underskrev forklaringen, med een undtagelse, nemlig justitsråd Smit, der var udlagt som den, der sidst havde set papiret. Han fremlagde sin egen redegørelse, dateret 28. juli 1740.⁶

Under påberåbelse af sin gode samvittighed, den alvidende gud og en nådig og retfærdig konge fremlagde han sin version af sagen. Han var renteskriver for både det Trondhiemske og det Bergenhusiske distrikt i 1723 da Swanenhielm søgte om afsked og Hansen om ansættelse. Han modtog deres ansøgninger, noterede dem og videreeksperederede Hansens ansøgning. I sommeren 1723 blev Smit fritaget for det Bergenhusiske distrikt ved antagelsen af en ny renteskriver og beskæftigede sig derefter kun med det Trondhiemske (nordenfjeldske) hvilket medførte, at han ikke derefter havde med Swanenhielms afgang og Hansens tiltræden at gøre. Al videre korrespondance i sagen var ført i det Bergenhusiske renteskriverkontor. Hvad der kom ind, den gang han var ansvarlig, var endnu til stede. Hvad der skete efter august 1723 i det Bergenhusiske kontor kunne han ikke være ansvarlig for. Smit søgte altså at dokumentere, at al korrespondance var foregået fra det Bergenhusiske renteskriverkontor, der altså måtte være sorteper.

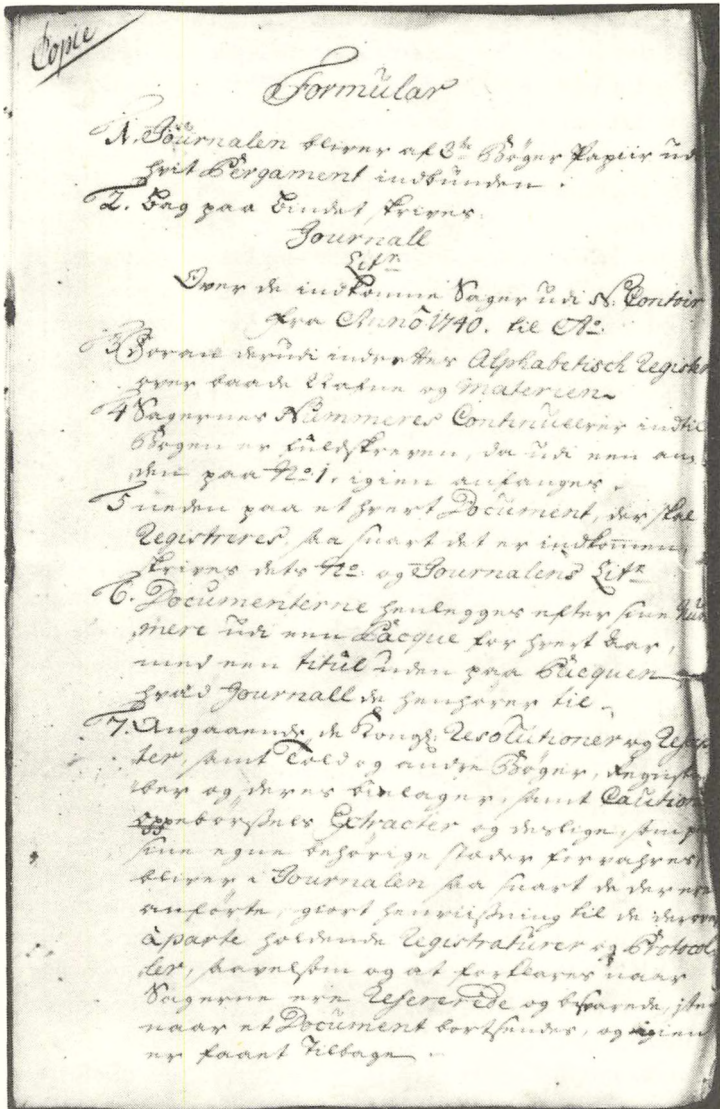
Den daværende renteskriver i det Bergenhusiske distrikt, Peter Rocho, var imidlertid død i 1735. Han fremkom ikke med indsigelser.

Kollegiets erklæring var i det væsentlige en forklaring og indeholdt ikke et forslag til beslutning. Kongemagten stillede sig imidlertid ikke tilfreds hermed og var forberedt, da der skulle træffes beslutning. I den på forklaringen påtegnede kongelige resolution af 18. august 1740 fastholdtes det, at der var sket en forsømmelse »det er blevet forsømt samme (kautionsdokumentet) at forvahre og til ansvar at registrere«. Selv om kongen ikke af denne »forreløbne feyl« ville drage nogen »almindelig mistanke om Papirernes rigtige bevahring og Registrering«, så resolve-rede han alligevel, at »eenhver Renteskriver udi sit Contoir, effterdags stedse, på dend maade hosfølgende Formular indeholder, skall holde Journal over de der indkomne Breve og alle andre Papirer«.⁷ Resolutionen foreskrev således ikke blot, at der skulle foretages journalisering, men blev også fulgt af en formular, som nøjere anviste, hvorledes denne skulle foretages.

I Kammerkancelliet udfærdigedes herefter ordren til renteskriverkontorerne om indførelse af journalisering. Den 22. august 1740 sendtes ordren i cirkulation fra kontor til kontor.

Journalinstruksen af 22. august 1740

Cirkulærdren indledtes med et referat af den kongelige resolution. Herefter kommer en formular med et skematisk opstillet eksempel på journalføring med 10 tænkte tilfælde.⁸

Circulairordrens første side.

Cirkulærordren, hvoraf formularen er afbilledet side 54 og 60-61, har følgende ordlyd:

»Saasom Hands Kongel. May.tt. paa Cammerets Allerunderdanigste Forestilling, angaaende nogle til de 2.de forrige Stift Amtskrivere Swa-
nenhielms og Assessor Wilhelm Hansens Regnskabs-Sager hørende
Documenter, som nu ey forefindes, ved Resolution af 18.de hujus, i
blandt andet Allernaadigst haver befalet saaledes:

Og i hvorvel Wi af denne med bem.te Document foreløbne feyl, icke vil drage nogen Almindelig mistanke om Papireernes rigtige bevahring og Registrering af Cammerets Betientere, som saadant bør iagttage, Så dog, i henseende til desto bedre orden dermed, og at alleting hver paa sit stæd, endog af efterkommerne kunde findes, wille Wi Allernaadigst, at enhver Renteskriver udj i sit Contoir, efterdags stedse, paa dend maade hosfølgende Formular indeholder, skal holde Journal over de der indkomne breve, og alle andre Papirer, og det uden nogen derudj fra hinandens Methode, eller imod denne Vores Allernaadigste Anordning, at afvige; da der og, saa ofte nogen Documenter udj mængde til Archivet afleveres, een saadan Journall, for de samme Aaringer Documenterne ere indkomne, skulle med følge; hvorover Wores Cammer Collegium, og fornemmelig enhver Decisor, fremdeles paa det Allernøyeste haver at holde, og at befale, at udj bem.te Journaller icke Andre end Renteskriverne og Fuldmægtigene noget måtte indføre.

Saa bliver saadan hands Kongl. May.tts. Allernaadigste befaling, tilligemed Copie af dend til en Journal udj Contoierne hoslagte Formular, herved for samtlige de Kongl. Renteskrivere bekiendt giort, at de sig derefter allerunderdanigst kand viide at rette, og slige anbefalede Journaler udj de dennem Allernaadigst anbetroede Contoierer hver for sig strax lade indrette; Og have De, en hver for sig, herpaa at Teigne, at denne Ordre tilligemed bem.te Formular dennem er bekiendt giort, og at de deraf have taget behørig Copie. RenteCammeret dend 22. augt. 1740.

U. Bruun J. Adzleu

M. Basballe P. L. Smit P. Lund J. H. Bærens C. Leth

O. G. Pauli J. Barchmann

Circulair Ordre)
til Samtl: Rente-)
skrivere)

P. Mule

Copie

Formular

1. Journalen bliver af 8.te Bøger Papiir udi hvit Pergament indbunden.
2. Bag på bindet skrives:
Journall

Litr
Over de indkomne Sager udj. N: Contoir
fra Anno 1740 til A.o
3. Foran derudi indrettes Alphabetisch Register over baade Nafne og Materialer.
4. Sageres Nummeres Continueerer indtil Bogen er fuldskreven, da udi een anden paa no. 1 igjen anfanges.
5. neden paa et hvert Document, der skal Registreres, saa snart det er indkommen, skrives dets no. og journalens Litr.
6. Documenterne henlægges efter sine Nummere udi een Pacque for hvert Aar, med en titul uden paa Pacquen hvad Journall de henhører til.
7. Angaaende de kongl. Resolutioner og Rescripter, samt Told og andre Bøger, Regnskaber og deres Bielager, samt Cautioner Oppebørsels Extracter og deslige, som på sine egne behørige steder forvahres, bliver i Journalen så snart de der ere anførte, gjort henvisning til de derover aparte holdende Registraturer og Protokoller, saavelsom og at forklares naar sagerne ere Referede og besvarede, jtem naar et Document bortsendes, og igjen er faaet tilbage.

Methoden bliver i der øvrige som følger

Anno 1740	Augustus
referede dend.	<u>den 1.te</u>
no. 1 herved henlagt	No. 1 Amtsforsvalter N. Skrivelse af Dato...., med
no. 2. Extraheret i den over Betienternes indtægt, udgift, restancer og endelige beholdning holdende Extract Proto- coll derefter leverede i bogholder Contoiret.	No. 2
referede den.	<u>den 9.de</u>
no.3 et 4 Remitteret til Gene- ralbygmesterens Erklæring den Dat.	No. 3 N. N. skrivelse af Dato ... med
referede den	No. 4 Een Tegning og overslag an- gaaende N. N. Kongl. bygning
	<u>den 12.te</u>
no. 5 Dend dato leveret i Cammer Cancelliet at forrestilles, den dato faaet tilbage med kongl. Resolution af da- to, hvorved det nu findes henlagt. Communiceret den datum.	No. 5 General Bygmesterens erklæ- ring over den forhen un- der no. 4 indkomne teg- ning og overslag
no. 6 den dato besvaret. herved henlagt.	No. 6 Consumptions Forpagteren N. forrespørsel, angaa- ende een Post i hans Contract

Anno 1740	September
no. 7 den dato sendt til Attestation og Ting- lysning. den da- to faaet tilbage og leveret i Cammer Cancelliet	No. 7 (Tolderen N, skrivelse (af dato .. med een (((No. 8 (Caution udgiven af N. (paa Rigsdaler (
refereret den	<u>den 3.</u>
no. 9 herved henlagt	No. 9 Regimentskriver N. Skri- velse af dato .. hvorved
no. 10. vide Registraturet over regnskaberne	(No. 10 (Hans regnskab pro Ao. 1739

Og saa fremdeles efter et hvert
Contoirs beskaffenhed.

Cirkulærdren har i nyere tid vakt en vis undren. Wolfgang Prange har i artiklen »Geschäftsgang und Registratur der Rentekammer zu Kopenhagen 1720-1799« peget på, at den vigtigste og hyppigste undtagelse fra reglen om, at dokumenterne skulle henlægges efter deres numre, nemlig fremlægningen af dokumenter, »merkwürdigerweise« ikke blev udtrykkelig reguleret.⁹ Vurderingen er retrospektiv; den tager udgangspunkt i kendskabet til den senere udviklede tradition for dannelse af sager ved fremlægning af dokumenter og ved samvisning i journalen.

Cirkulærdren bar præg af sin ophavssituation – af den anledning, som fremkaldte den. Et bilag, som skulle anvendes som bevis for en kongelig rettighed, eftersøgte. Kammercancelliet havde angiveligt sendt dokumentet til et renteskriverkontor og havde registreret fremsendelsen for at sikre, at det »alletider ... kand viides«, hvor dokumentet kunne »søges« og kunne være »henkommen«. Alligevel var dokumentet blevet væk. Affæren havde vist, at det kunne være et problem at genfinde

dokumenter, der var indkommet til renteskriverkontorerne. Det var alene dette problem, som ordren var udtænkt til at løse.

Den i ordren beskrevne journalisering havde til formål at sikre genfinding. De indkomne enheder, som skulle genfindes, benævnedes med forskellige ord: »dokumenter«, »papirer«, »alleting« og »sager«. Bag anvendelsen af ordet »sag« lå imidlertid ikke det nutidige administrative sagsbegreb. Ordet »sag« anvendtes i instruksen snarere synonymt med ordet »ting« eller »dokument«. Denne sprogbrug kendes endnu på dansk, jævnfør sætningen »pulterkammeret var fuld af ting og sager«. Det var efter instruksen at dømme således enkeltdokumenter, enkelte aktstykker, som skulle kunne genfindes. For at nå dette mål blev det foreskrevet, at disse enheder skulle nummereres og henlægges »hver paa sit stæd«, efter nummer eller i særsamlinger, hvortil der var knyttet særlige registraturer. Formularens skematiske eksempler viser, hvorledes dette tænktes effektueret. I f.eks. post nr. 9 og 10 toges denne regel helt bogstaveligt. Her registreredes og henlagdes et regnskab og dets følgeskrivelse hver på sit sted. Ordren foreskrev en registrerings- og henlæggelsesmetode, som var bekendt fra de »aparte holdende registraturer« og fra datidige bogholderiers behandling af indkomne bilag. Journalsystemet skulle antagelig ligesom disse registraturer og bogholderisystemerne operere på dokumentniveau, og indeholdt intet sagsbegreb. Det er på denne baggrund forståeligt, at det skematiske eksempel ikke opererer med samvisning.

Mønsterjournalen indeholdt en hoveddel, hvori angaves år og måned, og to spalter, hvor der i den højre indførtes en ekstrakt af et dokument, mens der i venstre spalte indførtes notater vedrørende en række typer af administrative aktiviteter (remittering, leveret til, besvaring m.v.). En sådan opstilling kendes fra datidens protokolføring; f.eks. i kollegiale forhandlingsprotokoller. Det var en almindeligt forekommende notat-tradition, der blev bygget på. Det nye for Rentekammeret var den supplerende detalje, at man i venstre spalte tilføjede notater vedrørende dokumentets henlæggelsessted, blandt andet med anmærkningen »her ved henlagt«. Dette skridt var betydningsfuldt, men ikke stort. Det var heller ikke første gang, det blev taget i dansk statsforvaltning.

Få år tidligere, i efteråret 1735, forberedtes oprettelsen af Kommercekollegiet, der var datidens administrative prestigeprojekt. Der vides ikke meget om forberedelserne, men det er bekendt, at de også omfattede tilrettelæggelsen af det administrative arbejde. Omkring årsskiftet ansattes en dansk-norsk og en tysk sekretær. I de to sekretariater indførtes ved oprettelsen to journalsystemer, der var så ensartede, at en fælles

Methoden skriver i det ovennævnte som følger.	Regiurtier
År 1740	
<p>refererede skud</p> <p>№ 1. færdig færdigt</p>	<p>skud 1te</p> <p>№ 1.</p> <p>Antofolovsalter N. Skrifteb. af dato</p> <p>men</p> <p>№ 2.</p>
<p>№ 2. Extraheret i skudover Bortkastet manns skudagt, indgift, restativer og manglede indførelse fuldmægtige Extrach. Pote. coll.</p> <p>indvortes indvortes i Bøggelens Contract.</p>	
<p>refererede skud</p> <p>№ 3. Det 4 remitteret til Gene ralbygningstørrens forklaring skud dat.</p>	<p>skud 2de</p> <p>№ 3.</p> <p>№ 4.</p> <p>Generalbygning og tømmerlag og anviser N. Skrifteb. bygning skud 1te</p> <p>№ 5.</p>
<p>refererede skud</p> <p>№ 5. skud dato leverant i Cammer Cancelliet af forreftellers skud dato forant liggende med kongl. Resolution af da. H. forrefters skud ind færdig færdigt - Committeret skud datum</p>	<p>Generalbygningstørrens bygning over skud forrefters skud № 4 indkommer byg. ning og tømmerlag</p>
<p>№ 6. skud dato leverant. færdig færdigt</p>	<p>№ 6.</p> <p>Consumptions Borgpagtens N. Lov og forrefters, angaa ende naar fast i gamle Contract</p>

Mønsterjournalen med de første påtegninger fra 3 renteskriverkontorer.

År 1740.

Septemb.

N:o 7. År 1740. Dato p. n. d. l. l.
Attestation og Censur
Ligning - År 1740.
to p. a. n. l. l. b. a. g. n.
og Ligning i Censur
Cancellat

N:o 7.
Censur p. n. d. l. l. b. a. g. n.
År 1740.

N:o 8.
Censur i d. g. n. n. d. l. l. b. a. g. n.
År 1740.

Referat År

N:o 9.
Regiments Historie År 1740.
År 1740.

N:o 10. År 1740. Dato p. n. d. l. l.

N:o 10.
Censur i d. g. n. n. d. l. l. b. a. g. n.
År 1740.

N:o 11. År 1740. Dato p. n. d. l. l.

År 1740. Dato p. n. d. l. l.
Censur i d. g. n. n. d. l. l. b. a. g. n.
År 1740.

År 1740. Dato p. n. d. l. l.
Censur i d. g. n. n. d. l. l. b. a. g. n.
År 1740.

År 1740. Dato p. n. d. l. l.
Censur i d. g. n. n. d. l. l. b. a. g. n.
År 1740.

J. Alben.

År 1740. Dato p. n. d. l. l.
Censur i d. g. n. n. d. l. l. b. a. g. n.
År 1740.

intention må have ligget bag. Kommercekollegiets journalsystem byggede på lignende principper som rentekammersystemet. Det opererede på dokumentniveau og registrerede indkomne dokumenter. Også her findes noteringen »herved henlagt« i det dansk-norske sekretariats journal og »ad acta« i den tyske journal. Det var blandt andet Kommercekollegiets opgave at fremme råvareproduktion, manufaktur- eller fabriksvæsen. Som led i dette arbejde oprettedes i 1738 Det kgl. Saltværks direktion. Her anlagdes fra begyndelsen et journalsystem svarende til Kommercekollegiets.

Den første måned med rentekammerinstruksen

Ordren sendtes som nævnt i cirkulation den 22. august 1740. Cirkulationen kan følges, da renteskriverne, efterhånden som ordren nåede frem til de enkelte renteskriverkontorer, påtegnede, at de var blevet bekendtgjort med ordren. Rundsendelsen sluttede i første omgang den 23. jan. 1741. Da Norske Saltværkskontor oprettedes i slutningen af 1743, sendtes cirkulærordren også hertil. Den passerede i alt 19 renteskriverkontorer. Herefter ses ordren ikke at have været udsendt.

Ifølge cirkulærordren skulle renteskriverne, efter at de var bekendtgjort med ordren, »strax lade indrette« journaler. I 13 renteskriverkontorer, hvis arkiver er undersøgt, formåede man stort set at leve op hertil.¹⁰ I Københavns Civiletats Kontor synes journaliseringen begyndt samme dag, som ordren blev modtaget, og i Sjællands Stifts Renteskriverkontor skete det dagen efter, at ordren var påtegnet. Det almindeligste var dog, at journaliseringen påbegyndtes hen i anden uge efter påtegningen. Journalprotokollerne måtte jo anskaffes, inden man kunne gå i gang. Visse steder gik det noget langsommere. I Københavns Hof- og Militæretats og Rytterdistrikternes Kontorer tog det omkring en måned, inden journalen åbnedes. Det må dog nævnes, at tidspunktet for journaliseringens påbegyndelse er vanskeligt at fastsætte præcist, idet kontorerne kan have valgt at journalisere bagud. Det skete f.eks. i Norske Saltværkskontor, som påtegnede cirkulærordren den 26. dec. 1743 og foretog efterjournalisering af de i kontoret endnu tilstedeværende dokumenter fra tiden 25. febr. 1743 og frem. En tilsvarende efterjournalisering har antagelig fundet sted i det i slutningen af 1754 oprettede Vestindisk-Guineiske Renteskriverkontor. Dette kontor anlagde i øvrigt en rentekammerjournal, selv om kontoret ikke har påtegnet cirkulærordren. Rentekammersystemet havde øjensynligt vundet fodfæste.

Den første måneds journalisering afdækkede betydelige variationer i antallet af registrerede dokumenter i de undersøgte kontorer. Modtagelse og journalisering af mellem 70 og 90 dokumenter var det normale. Tre kontorer journaliserede under 20 dokumenter, heraf satte Københavns Hof- og Militæretats Kontor bundrekorden. Til gengæld toppede Rytterdistrikternes Kontor og Søndenfjældske Kontor med op mod 120 journaliseringer.

I cirkulærordren var det foreskrevet, at kontorerne hverken måtte »afvige« fra det anordnede eller fra »hinandens metode«. I det følgende undersøges, om dette lod sig realisere.

Renteskriverkontorerne skulle ifølge cirkulærordren tage kopi af ordren og formularen. Disse afskrifter er i meget vidt omfang i overensstemmelse med forlægget. At afskrive korrekt var et sine qua non i datidens administration, men fejl kunne naturligvis ikke helt undgås. I Københavns Civiletats Kontor havde man svært ved at stave til ordet »journal«, og en sætning var faldet ud. Det blev naturligvis korrigeret. En anden fejlmulighed var man ikke opmærksom på. I det skematiske eksempels poster nr. 7, 8, 10 var ekstrakterne indrammet af sammenkædede linier til venstre i højre spalte. Hvad der var hensigten med disse linier, kan i dag være vanskeligt af afgøre med sikkerhed, og var det måske også i datiden. I hvert fald mangler der sådanne linier i afskrifterne fra både Aarhus og Ribe Stifters Kontor og Trondhjems Stifts Kontor. Det er måske denne uklarhed, som har betinget, at sammenkædede linier meget sjældent fandt anvendelse i den første måneds journalisering i de undersøgte kontorer. Man anvendte i stedet den metode, som var angivet i mønsterjournalens post 3 og 4, nemlig at anføre flere dokumentnumre i venstre spalte.

Mens afskrivningen af cirkulærordren som nævnt ikke voldte problemer, knob det i det daglige arbejde med at fastholde de standarder, som var angivet i mønsterjournalen. Det var selvsagt vanskeligt at overholde ordren om ikke »at afvige« fra »hinandens Methode«. Nogle af de variationer, der optrådte i løbet af den første måneds journalisering skal nævnes. Visse kontorer var mere systematiske end foreskrevet. I Københavns Civiletats Kontor anførtes i journalen modtagelsesdato ved hvert dokument. I Sjællands Stifts Kontor adskiltes de nummererede poster af vandrette linier på tværs af begge spalter. Andre kontorer var mindre nøjeregnende. I Norske Saltværkskontor kom man i begyndelsen til at vende om på højre og venstre spalte. Det blev dog rettet. I Københavns Hof- og Militæretats kontor forsvandt efter kort tid nummerangivelserne i venstre spalte. Tilsvarende skete i Søndenfjældske Kontor, i

Tyske Assignations- og Toldkontor og i Rytterdistrikternes Kontor. Nummerering af poster i venstre spalte forekom åbenbart ikke at være funktionelt nødvendige.

De variationer, som her er nævnt, truede ikke principperne i det foreskrevne system. Det gjorde derimod en anden variation. Ordren bestemte som nævnt, at særlige arter af dokumenter – kgl. resolutioner, regnskaber, kautioner m.v. – kunne henlægges i særsamlinger. I så tilfælde skulle der i journalen henvises til de hertil knyttede registraturer og protokoller. Dette voldte ikke problemer. Problemerne opstod, når dokumenterne skulle henlægges efter deres numre. Denne sidste regel viste sig umulig at overholde strikte. Inden der var gået en måned havde over halvdelen af de undersøgte kontorer hver for sig påbegyndt samvisning og i visse tilfælde også fremlægning.¹¹ Man begyndte at bryde med reglen om, at dokumenterne skulle henlægges efter deres numre, hver på sit sted.

Afvigelser i forhold til ordren og formularen forekom altså. Men afveg kontorerne også fra hinandens metode, når det drejede sig om at gennemføre konkrete journaliseringer og henlæggelser? For at undersøge dette, må de forskellige kontorers journalisering af samme indkomne dokument behandles. Alle de undersøgte kontorer modtog cirkulærororden. De måtte tage stilling til, om afskriften skulle journaliseres og i så fald hvorledes.

I syv renteskriverkontorer valgte man at journalisere cirkulærororden. Det var følgende: Søndenfjeldske Kontor, Aalborg og Viborg Stifters Kontor, Københavns Civiletats Kontor, Bergens Stifts Kontor, Sjællands Stifts Kontor, Tyske Assignations- og Toldkontor og Norske Saltværkskontor.

Endvidere skulle kopien af cirkulærororden henlægges et sted, hvor den kunne genfindes efter sit nummer eller i særsamling. I seks af de ovennævnte kontorer anførtes i journalen, at ordren var henlagt blandt de kongelige resolutioner. I tre af disse kontorer (Søndenfjeldske, Bergenske og Tyske Assignations- og Told-Kontor) er ordren ikke længere at finde her. I sidste tilfælde skyldes dette, at ordren i forbindelse med senere ordningsarbejder og i strid med journalindførslen er henlagt på journalnummeret. Kun i Sjællands Stifts Kontor henlagdes ordren som journaldokument, nemlig som nr. 1.

Seks kontorer undlod at journalisere ordren. I tre af disse er ordren ikke længere at finde. I Aarhus og Ribe Stifters Kontor findes ordren blandt de kgl. resolutioner. I Københavns Hof- og Militæretats og Trondhiems Stifts Kontorer findes ordren placeret på en særlig måde,

der afspejler et administrativt behov. Henlæggelsen af ordren som journaldokument eller blandt resolutionerne kunne være uhensigtsmæssig i den første tid, hvor det var praktisk at have ordren for øje, når der skulle journaliseres. I Trondhiems Stifts Kontor valgte man at afskrive cirkulærordren på de første sider i journalprotokollen. I Københavns Hof- og Militæretats Renteskriverkontor blev cirkulærordren indstukket bag i journalprotokollen. Så var den ved hånden i den første tid. Da journalprotokollen år senere var udskrevet, havde man glemmt, at ordren lå i protokollen, og her har den ligget gemt i 250 år.

Efterord

Cirkulærordren var et resultat af en kongelig resolution, som Rentekammeret ikke ses at have haft lod og del i. Dette var ikke usædvanligt. Christian VI handlede, når det passede ham, uafhængigt af sine kolleger. Journalinstruksen foreskrev en adskillelse af indkomne dokumenter og henlæggelse af enkeltdokumenterne hver for sig og som hovedregel efter nummer. På denne måde mente den enevældige monark og måske hans rådgivere at kunne sikre genfindning af dokumenter, således at kongelige rettigheder kunne bevises.

Forvaltningen havde imidlertid behov, der rakte ud over dette genfindings- og bevisbehov. I renteskriverkontorerne havde man brug for at kunne sammenholde dokumenter under sagsbehandlingen, og for at have sammenhørende dokumenter liggende sammen; man havde behov for sagsdannelse. Ordren kunne ikke tilsidesættes. Der skulle indføres journaler, og indkomne dokumenter skulle journaliseres. Men ordrens enkelte regler kunne fortolkes imod bogstav, og det blev de, når henlæggelsen af dokumenter på deres nummer forekom administrativt uhensigtsmæssig. Rentekammersystemet, forstået som et journalsystem hvor sagsdannelsen sker ved fremlægning og samvisning blev derfor »opfundet« og indført af renteskriverne.

Rentekammersystemet, som vi kender det, var forvaltningens nødløsning, dens svar på en ordre, hvis strikte efterlevelse kunne vanskeliggøre det administrative arbejde. Journalinstruksen skabte journalen som nøgle, men den skabte ikke rentekammersystemet. Det voksede frem, fordi dets grundlag, cirkulærordren af 22. august 1740, set i forhold til forvaltningens behov var, hvad man i dag kunne kalde et skrivebordsarbejde.

Efterhånden som rentekammertraditionen fik fodfæste, tillagdes den, som så mange andre traditionbestemte adfærdsformer, en betydelig

rationalitet. I journaliseringens praksis handler man fortrinsvis som man altid har gjort, men man legitimerer sin praksis med, at den er nødvendig og at den virker godt. Traditionen bredte sig i norsk og dansk forvaltning.

Da den norske centralforvaltning skulle etableres efter adskillelsen af Norge og Danmark lagdes rentekammersystemet i vidt omfang til grund for forvaltningens journaliseringspraksis. Dette har præget norsk arkivtænkning. Jørgen Marthinsens bog »Arkivdanning«, der bygger på omfattende undersøgelser i den norske forvaltnings journaliseringspraksis, er påvirket af rentekammertraditionen, af dens fokusering på dokumentregistrering og -styring og af dens mangel på et afgrænset sagsbegreb.¹²

I Danmark spredtes systemet i den finansielle og materielle administration, til Rentekammerets efterfølgere. Rentekammersystemet udviste som tradition en betydelig robusthed i tider, der ellers var præget af store politiske og administrative ændringer. Som et eksempel kan nævnes landvæsensjournalens arkivmæssige kontinuitet. Enevælden faldt i 1848, og kort efter fulgte en omorganisering af hele centraladministrationen. Landvæsenskontoret flyttede fra Rentekammeret til Indenrigsministeriet. Uanfægtet af denne administrative ændring fortsatte man i journalen den daglige bogføring og fremlægning af ældre dokumenter på nye dokumenters plads. Ved næste store skillevej i dansk politik, provisorietidens afslutning og den følgende oprettelse af Landbrugsministeriet i 1896 rykkede Landvæsenskontoret fra Indenrigsministeriet til Landbrugsministeriet. Uanfægtet heraf fortsatte man stædigt fremlægningen af dokumenter henover dette tidsskel.

Konger, politikere og embedsmænd forgår, journalen består, kunne man synes. Men ethvert system har sin afgrænsning i rum og tid, en såkaldt livscyklus. Siden 1960'erne har et professionaliseret arkivarkorps i Danmark ihærdigt bestræbt sig på at aflive rentekammersystemet. I centraladministrationen findes systemet i sin rene form i dag kun bevaret i små hengemte lommer. Systemets dage må anses for talte. De edb-baserede standardjournalssystemer, som er opstået i Danmark og Norge 1980'erne, bygger i vidt omfang på journaltraditionen fra Danske Kancelli. Den stigende anvendelse af sådanne systemer vil antagelig udsprede dette journalsystems sagsbegreb. Edb-journalssystemer kan imidlertid tilrettes under hensyn til købernes følte og påståede behov. Et større edb-journalssystem, som er solgt til en af Rentekammerets arvtagere, har indbygget en dokumentregistrering, der er uafhængig af registreringen af

sager med tilhørende dokumenter. Denne dokumentregistrering er overflødig. Den må, så at sige, forstås »arkæologisk«. For arkivarer er det et kært minde om det gamle rentekammersystem.

På opdagelse i rentekammerarkivet

Som nævnt blev cirkulærordren afskrevet i de enkelte renteskriverkontorer. Såvel Niels Petersens som Wolfgang Pranges behandling af instruksens bygger på sådanne afskrifter. Når det drejer sig om den kongelige resolution bag ordren nøjes Wolfgang Prange med at henvise til en ekstrakt af den kgl. res. af 18. aug. 1740 nr. 125 b.¹³ Den originale cirkulærordre og den kgl. resolution, den bygger på, er af flere grunde heller ikke let at finde.

I den dansk-norske kammersekretærs ekspeditionsprotokol for 1740 findes side 475 en afskrift af cirkulærordren posteret under nr. 320, men i koncepter og indlæg til ekspeditionsprotokollen mangler denne sag.¹⁴ Dette er for så vidt ikke usædvanligt, mere betænkeligt er det, at også den kgl. resolution angiveligt mangler.

I rækken af ekstrakter af Rentekammerets kgl. resolutioner henvises i ekstraktprotokollen for 1740 til en kgl. res. af 18. aug. nr. 125 b vedrørende indretning af journal, men i relations- og resolutionsprotokollen for 1740 findes ingen resolution med dette nummer.¹⁵ At resolutionen tidligere er eftersøgt forgæves her, fremgår af lægget, Diverse dokumenter vedr. forretningsområde, hvori findes et notat om den kongelige resolution med følgende bemærkning »NB. Den findes ikke i resolutionsprotokollen«. ¹⁶

Visse forhold tyder på, at en undersøgelse, der påbegyndes på denne måde, følger et galt spor. Det må for eksempel undre, at den eftersøgte resolution og forestillingen bag den overhovedet ikke ses behandlet i kammerkollegiets protokoller. Endvidere må det angivne resolutionsnummer 125 b vække undren. En gennemgang af resolutionsprotokollen for 1740 tyder på, at den i kammercancellinstruksens af 14. april 1721 par. 7 foreskrevne praksis med løbenummerering af resolutionerne og indbinding i rette orden har været nøje fulgt. I et sådant løbenummersystem vil underlitrering eller undernummerering tyde på senere tilretning. Et nøjere eftersyn af ekstraktprotokollen for 1740 viser da også, at indførelsen af ekstrakten af kgl. res. af 18. aug. er sket med anden hånd og på et senere tidspunkt end ekstraktfortegnelsens oprindelige affatning. Nummeret 125 b er fremkommet ved, at der efter indførelse num-

mer 125 skiftedes til ny side. Øverst på den nye side og oven over indførsel nummer 126 var der plads til en supplerende indførsel, der så fik nummer 125 b. Det fremgår endvidere af indførslen, at cirkulærdren, der citerer den kongelige resolution, antagelig i mangel af den oprindelige kongelige resolution, har været eftersøgt, og er fundet i kopi i visse renteskriverkontorer.

Resolutionsekstrakt nr. 125 b er givetvis indført i ekstraktprotokollen i forbindelse med arkivvæsenets ordning af Rentekammerets arkiv. Indførslen har været foretaget af en arkivar, som har kendt til eksistensen af den kongelige resolution af 18. august 1740, men ikke har kunnet finde den. I overdreven iver for at skabe orden har han så indført en ekstrakt i ekstraktprotokollen for den resolutionsrække, hvor resolutionen efter hans mening burde have været indsat. Arkivaren er herved gået i rette med fortidens embedsmænd, og er derfor kommet til at udlægge et falsk spor.

Men der er andre spor at gå efter. Fra afskrifterne af cirkulærdren kendes jo stiftamtsskriverne Swanenhielm og Assessor Wilhelm Hansen. Disse navne kan benyttes ved den videre søgning. Af Kammerkollegiets journal over indkomne supplikationer 1740 s. 227 fremgår at kammeret den 5. august 1740 har modtaget et brev fra Swanenhielms enke Alida, og i Kgl. reskripter til Rentekammeret findes som indlæg til en kgl. ordre til Rentekammeret et brev fra Alida Swanenhielm dateret 5. april 1740, Bergen.¹⁷ Endvidere findes i Dansk-norske Assignationskontor, Statens aktive og passive fordringer, et læg om stervboet efter Assessor Villum Hansen.¹⁸ Et eftersyn viser, at lægget indeholder materiale om gods og udestående kongelige fordringer fortiede af ovennævnte assessor Wilhelm Hansen, tidligere amtsskriver i Bergen. Disse oplysninger kan føre til den eftersøgte kongelige resolution.

Men først nogle bemærkninger om rentekammerregistraturen VA XII. Om anvendelsen af registraturen nævnes indledningsvis i korthed, at »et naturligt udgangspunkt for de fleste undersøgelser i rentekammerarkivet er de kongelige resolutioner« og »at kammerkancelliet var det sted, hvor forestillinger og kgl. ekspeditioner af enhver art udfærdigedes«. ¹⁹ Til vejledning i anvendelse af registraturen henvises herudover til indledningerne til de forskellige afsnit. I afsnit 221 behandles »Kammerkancelliet 1679-1771«. Her nævnes, at forretningerne som følge af kgl. res. af 27. nov. 1719 skulle deles mellem en dansk, en norsk og en tysk kancellist og at den danske kancellist i 1721 »igen kunne overtage de norske sager«. Det afgørende spørgsmål er her, hvilke følger denne sammenlægning fik for arkivdannelsen.

Den danske kammerkancellists overtagelse af de norske sager fik interessant nok ingen større konsekvenser for arkivdannelsen. Det i afsnit 221 omtalte kammerkancelli blev derfor ikke det sted, hvor forestillinger og kongelige ekspeditioner af enhver art satte sig spor. Den tidligere etablerede sondring mellem den danske og norske sekretærs arkivsystemer opretholdtes. Der eksisterede ikke eet kammerkancelliarkiv i Rentekammeret, således som VA XII antyder, men fortsat tre; det danske, det norske og det tyske, alle tre temmelig ensartet og fast strukturerede, med hver deres rækker af resolutionsprotokoller, kollegiale forhandlingsprotokoller, ekspeditionsprotokoller m.v. Når forskeren som foreslået tager udgangspunkt i de kongelige resolutioner, må denne derfor først overveje, i hvilket kammerkancelliarkiv forestilling og resolution kan tænkes at være behandlet. I 1740 findes oplysninger om fordelingen af indkomne breve mellem den tyske og dansk-norske kammersekretær i den hos justitssekretæren førte journal over indkomne suppliker og memorialer. De sager som den dansk-norske kammersekretær Peder Mule i året 1740 optog til behandling, måtte han ved sagens start fordele mellem det danske og det norske kammerkancellis arkivsystemer.

Den kongelige resolution af 18. august 1740 om journalisering i renteskriverkontorerne var som nævnt foranlediget af en sag om regnskabsafleggelse m.v. for to stiftsamtsskrivere fra *Bergen*. Med dette udgangspunkt må arkivbrugeren antage, at kammersekretæren, derfor placerede behandlingen af sagen i det norske kammerkancellis arkivsystem og fortsatte behandlingen her, indtil der var truffet kongelig resolution. I de alfabetiske (og kronologiske) registre til norske relations- og resolutionsprotokoller fra 1740 findes da også under litra J indført følgende henvisning: »Journal angaaende, som af renteskriverne udi deeres Contoir over brevene og papirer skal holde ... 62«. ²⁰ I det norske kammers relations- og resolutionsprotokol for 1740, findes den kongelige resolution af 18. august, indsat og indbundet som resolution nr. 62, på den plads som efter datidens forretningsgang var den rette. ²¹ Bilagene til resolutionen befinder sig også i den rette række, nemlig i Det norske Rigsarkiv, »Rentekammeret, Kammerkancelliet, Dokumenter til forestillinger pk. nr. 13«. Indstukket i resolutionsprotokollen bagved resolutionen lå den manglende sag nr. 320 fra den danske ekspeditionsprotokol, nemlig den originale cirkulærordre.

Cirkulærordren var udsprunget af en sag, der var rejst i norske kammerkancelli. Sagens resultat, nemlig cirkulærordren vedrørte alle tre distrikter, det norske, det danske og det tyske. Peder Mule foretrak at

ekspedere ordren i den danske ekspeditionsprotokol. Her, som i andre tilfælde, må arkivbrugerens anskue rentekammerarkivets dele, som dele af en helhed.

Noter:

1. Jørgensen, Frank og Westrup, Morten: Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848, København 1982, s. 129.
2. Rentekammersystemet. Vejledning nr. 3. Rigsarkivet 2. afdeling 1982, s. 10.
3. Rtk. 2211.256 kgl. reskript med indlæg nr. 57 a.
4. Ibid.
5. Rtk. 52.23 kgl. res. nr. 62.
6. Ibid.
7. Ibid.
8. Ibid. Cirkulairordren er indstukket bag den kgl. res. af 18. aug. 1740.
9. Prange, Wolfgang: Geschäftsgang und Registratur der Rentekammer zu Kopenhagen 1720-1799 i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte bd. 93 Neumünster 1968 s. 186.
10. Afsnittet bygger på en gennemgang af arkiverne (kgl. res., journaler, journalsager m.v.) fra 13 renteskriverkontorer.

Det danske Rigsarkiv:

Københavns Civiletats Kontor
Københavns Hof- og Militæretats Kontor
Sjællands Stifts Kontor
Fyns Stifts Kontor
Aarhus og Ribe Stifters Kontor
Aalborg og Viborg Stifters Kontor
Rytterdistrikternes Kontor
Tyske Assignations- og Toldkontor

Det Norske Rigsarkiv:

Søndenfjeldske Kontor
Bergens Stifts Kontor
Trondhjems Stifts Kontor
Norske Bjergværks- og Nordenfjældske Toldkontor
Norske Saltværkskontor

11. Jvf. journalerne i Københavns Civiletats Kontor, Sjællands Stifts Kontor, Fyns Stifts Kontor, Aarhus og Ribe Stifters Kontor, Aalborg og Viborg Stifters Kontor, Norske Bjergværks- og Nordenfjældske Toldkontor, Norske Saltværkskontor.
12. Marthinsen, Jørgen H.: Arkivdanning. Veiledning i arkivarbeid, Oslo 1987.
13. Wolfgang Prange i anførte artikel s. 202.
14. Rtk. 2212.29 og 2212.62.
15. Rtk. 11.64 og 2211.102.
16. Rtk. 12.5 I, læg nr. 2.
17. Rtk. 2214.21 og 22.11.256 nr. 57 a
18. Rtk. 222.786.
19. Rentekammeret I. Danske og norske afdelinger 1660-1848 ved Jens Holmgaard, København 1964 s. XVII.
20. Rtk. 52.96.
21. Rtk. 52.23.

Anmeldelser

*Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1647. I ud-
drag. Udgivet af Jens Holmgaard. Rigsarkivet. 1989.*

Der sker noget overordentlig glædeligt indenfor den historiske verden i disse år. Kancelliets Brevbøger synes igen at være bragt på ret kurs takket være fhv. landsarkivar Jens Holmgaard og Carlsbergfondet. Indtil afslutningen af sidste verdenskrig kom dette uundværlige kildeværk regelmæssigt med et to-års bind hver tredie-fjerde år, men så gik det galt! I efterkrigsårene blev afstanden mellem udgivelserne længere og længere, indtil Jens Holmgaard lykkeligt fik overdraget opgaven, og i 1987 kunne barsle med den første frugt – året 1646. I forordet til dette bind lovede rigsarkivar Vagn Dybdahl, at man ville nå op til 1660 »i et rimeligt tempo«. Nu foreligger allerede, kun to år efter, Holmgaards andet bind vedrørende året 1647, så de gode intentioner synes virkelig at skulle gå i opfyldelse. Med et par år mellem hver udgivelse skulle værket kunne blive færdigt ikke alt for langt inde i det 21. århundrede.

Lad det være sagt med det samme. Den høje standard som Holmgaard anlagde i 1646-bindet er helt fulgt op i 1647-bindet. Man kan naturligvis altid kritisere, at man i disse nye bind har valgt at korte referaterne af brevenes indhold noget ned i forhold til de gamle udgivelser, men som det også blev fremhævet i anmeldelsen af 1646-bindet, så formår Holmgaard at gøre dette med stor dygtighed, og med bibeholdelse af brevets mening og indhold. Det siger sig selv at mange detaljer må falde ud ved en sådan forkortning, men hvad der måske er mere problematisk, er den prioritering, der nødvendigvis må foretages mellem de breve Holmgaard vælger at referere fyldigt, og dem han vælger at referere overfladisk. Det er ikke altid enkelt at følge Holmgaards udvælgelseskriterier på dette punkt. Hvorfor bliver »Konfirmation af ordinans om begravelser i Holmens kirke« fra 25/3 (s. 80-81), og »Konfirmation af takst for stolestaderne i Holmens kirke« fra samme dato (s. 81-82) refereret endog særdeles fyldigt helt ned i de mindste detaljer, medens »Forordning om gaderne og stenbroen i København« fra 5/5 (s. 138) overhovedet ikke refereres, skønt et opslag i Kjøbenhavns Diplomatarium bind III, nr. 413 afslører en meget lang og spændende forordning, der blandt andet rummer bestemmelser om, at man om vinteren under bødetrussel skal huske at hugge hul på rendestenens is, »så at vandet kand haffe sit fri flod

langs rendestenene och icke stemmis, hvoroffer det naboerne løbber udi huuse och kellerne«? Det er klart, at en prioritering *må* foretages, men den forekommer i denne, som i flere andre tilfælde, at være noget vilkårlig – på den ene side referere afgifter på stolestader ned i mindste detalje, på den anden side overhovedet ikke give blot antydningen af indholdet af en forordning om de københavnske gaders renholdelse. Det skal dog i samme åndedrag understreges, at hvor Holmgaard vælger at referere (og det er jo alligevel i langt de fleste tilfælde), da gør han det suverænt og i et stramt sprog, der er velsignet rensat for fyldord og gentagelser. Det er faktisk imponerende at se, hvor komprimeret et referat kan blive, uden at miste sin mening. Den kunst mestrer Holmgaard til perfektion.

En gennemlæsning af dette nyeste bind af Kancelliets Brevbøger giver et væld af oplysninger om dagligdagen i det danske rige i allerbredeste forstand anno 1647. Her møder man et spændende udsnit af alle socialklasser, ikke som i tingbøger og andet retsmateriale, hvor det mest handler om en minoritet af procesmagere og sølle forbrydere. I Kancelliets Brevbøger møder vi høje som lave, øvrigheds personer såvel som almindelige mennesker i by og på land, kvinder såvel som mænd, stort og småt blandet mellem hinanden, et tværsnit af det virkelige liv som det formede sig for danskerne når de kom i kontakt med statsmagten. Vi er ude i alle kroge af riget fra Island og Færøerne i nord til Glückstadt i syd, og fra den jyske vestkyst til Blekinge, hvor vi blandt andet møder Sidse Ernstes, der har sat sit ægteskab over styr ved at ligge i med »en løs karl«, hvorefter hun har fået forbud mod nogensinde igen at blive gift. Alligevel tillader kongen 10/12 (s. 384) at hun må gifte sig med Joen, som hun har fået barn med, »dog at de først skal udstå kirkens disciplin for deres forseelse og siden føre et kysk levned«. Der er i det hele taget mange moralske problemer at tage stilling til i Kancelliet i dette år, en side af samfundslivet der i høj grad involverede kvinderne, som når letfærdige kvinder 27/11 får strengt påbud om ikke at henlægge deres børn »på vilden mark«. Dør barnet er hun manddræber, og straffes på livet, findes barnet »straffes kvinden til kagen og brændes på kinden«, lægger hun barnet ind i et hus, hvor det let vil kunne findes, straffes hun med kagen (s. 370).

Det er dog først og fremmest eftervirkningerne af den seneste tabte krig mod Sverige, der optager Kancelliets arbejdskraft i dette år. Masser af breve vidner om den kolossale pengeforlegenhed der herskede i statsfinanserne efter krigen. »I disse vanskelige og bekymmerlige tider« er en ofte anvendt sætning i brevene dette år. Kronen skylder gud og

hvermand penge, ja endog rigtig mange penge, som det var overordentlig svært at finde udveje for. Mange lensmænd og købmænd havde i krigen lagt store summer ud af deres egne penge, således for eksempel Axel Urne, fæstningsguvernør i Christianpris, der dels havde brugt af sine egne midler til fæstningens fornødenhed, men også havde lånt hos andre private, »hvorfor han nu daglig kræves«. Rigsmarsken får ordre til, »at tænke på midler hvorved Axel Urup snarest kan blive betalt for sine godvillige forstærkninger« (10/12 s. 385). Slår man op i sagregistret under stikordet »Afbetaling af tilgodehavender hos kongen og kronen« får man udleveret næsten en hel spalte med henvisninger til lignende sager, der i dette år red statskassen som en mare. Tidligere var det en yndet vittighed at fremhæve, at kongens motto RFP (Regna Firmat Pietas) i folkemunde blev oversat til Riget Fattes Penge, men i dette bind af Kancelliets Brevbøger tør det nok antydes, at den folkelige vittighed bygger på rene og skære kendsgerninger. Riget fattedes i den grad penge i 1647!

Men dette bind afslører ikke blot rigets almindelige økonomiske fallit. Det afslører i lige så høj grad kongens egne private problemer og sorger. 1647 er Christian 4.s sidste hele leveår. Han var blevet 70 år gammel og temmelig brugt. Et hårdt liv, og nu på det sidste en splint af en kanon i øjet, havde tæret voldsomt på kongens fysik. Han var træt og bitter, en følelse der naturligvis var blevet styrket voldsomt ved krigsnederlaget til svenskerne, men som på den private front tillige havde sin rod i besværlige og alvorlige familiefejder. Vi ved fra hans personlige breve, at forholdet til svigersønnen Corfitz Ulfeldt blev ham mere og mere utåleligt, at Ulfeldt groft udnyttede svigerfaderens svækkelse til at tiltage sig stedse mere magt, og at den gamle skilsmissesag med Kirsten Munk stadig efter 17 år plagede livet af kongen, ikke mindst fordi svigersønerne og hans egne døtre ønskede moderen rehabiliteret og geninstalleret i sin gamle værdighed ved hoffet. I dette bind af Kancelliets Brevbøger kan man følge slutningen på denne magtkamp og Ulfeldtparrets totale sejr over den gamle og svækkede konge. Året starter 6/1 (s. 15) med et brev, hvor Christian 4. går til totalangreb på sin ekshustru, ved at beslaglægge alt hendes gods i Jylland, og sætte hende under administration. Vi ved at han stærkt pønsede på at afskedige Ulfeldt, men inden 1647 var til ende har kongen tabt kampen fuldstændigt, og bindet slutter af med flere breve fra 30/12 (s. 397-98), hvori kongen forlener Ulfeldtparret med Hørsholm og omliggende nordsjællandske landsbyer på livstid. Hvad er der sket? Den udvalgte prins Christian, rigernes tronfølger og Christians ældste søn, var død i juni. I et valgribe som Danmark

var det nu Rigsrådet, der havde udspillet, og formanden for dette var Righofmesteren, alias Corfitz Ulfeldt. Christian måtte have sin yngre søn Frederik valgt til tronfølger af rigets adel, hvilket de facto gjorde ham politisk skakmat. Vi ser det i brevet fra 28/11 (s. 371), hvor kongen indkalder til et stændermøde den 17. april næste år, hvor han »agter at lade handle og traktere med stænderne om udvælgelsen af sin søn hertug Frederik til disse riger og lande«. Kongens død i februar skulle dog forskåne ham for at opleve denne ydmygelse. Holmgaard har valgt at referere den udvalgte prins Christians død og foranstaltninger i den anledning særdeles fyldigt, hvilket forekommer helt rigtigt i forhold til den betydning dette dødsfald fik for Christian 4.s politik i de sidste levemåned. Fra 16. juni og bindet ud følger vi begravelsesforanstaltningerne i fyldige uddrag, ja man kan endda slå op i sagregistret under »Prinsen – død og begravelse«. Holmgaard vælger at bruge 4 hele sider af sin sparsomme plads på at referere brevet om organiseringen af prinsens ligprocession den 8. november (s. 334-38), faktisk en fuldstændig matrikel over den vigtigste danske adel anno 1647 og deres indbyrdes styrkeforhold, hvem der skal bære fanerne, og hvem der skal gå tættest ved kisten osv. En sådan begravelse kostede penge, mange penge, og de var som sagt sparsomme i denne tid, hvilket også i denne sag skinner tydeligt, og lidt grotesk, igennem i de mange kancellibreve. 15/10 får Rigens hofmester besked på at skaffe så mange forgyldte pokaler til begravelsen som muligt »på en eller anden måde« (s. 317), og dagen før får hofmarskallen besked om at stille store baljer op ved hvert middagsbord, for deri at opsamle »ben og andet der levnes på bordene. Det som er tjenligt deraf, kan uddeles til de fattige, resten skal henkastes på steder, hvor det ikke kan komme nogen til hinder eller forårsage nogen stank eller urenlighed« (s. 316-17).

Christian 4.s svækkelse ses i dette bind også af, at Kancelliet dette år udelukkende udsender breve fra Frederiksborg og fra København, medens 1646-bindet og især tidligere bind tydeligt viser Christians rastløse rejsevirkosomhed rundt i landet.

En anden interessant iagttagelse kan gøres ved et opslag i 1647-bindets personregister. Af alle de mange slægter der her er opregnet, fylder Ulfeldt-klanen karakteristisk nok langt den største plads. Ingen anden slægt har nær så mange opslag dette år. Det er Ulfeldternes sidste store magtår i dansk historie! Apropos registre så kan man vel dårlig forestille sig, at de kan blive ret meget bedre, end de er i Kancelliets Brevbøger. Person-, sted- og sagregistrene er stærkt underopdelte, hvilket gør dem overordentlig anvendelige. Artiklen »København« der fylder godt to

spalter ville på det nærmeste være uanvendelig uden en sådan underopdeling. Personregistret er med sine gode oplysninger om titler og embedsperioder et helt lille register over den danske embedsmændsstand dette år. Sagregistret er et studium for sig, og her kommer den omhyggelige underopdeling helt til sin ret. Her kan man slå artikler som heste, kirker, kongehuset, mønt, præster osv. op, men det forekommer alligevel noget overdrevent at støde på opslag som »rhinskvinns kvalitet for ringe«, »brøstfældighed«, »oldingegang«, »særk nedgravet i Malmø«(!), »åbent vand«. Gad vide om man nogensinde ville have fantasi nok til at lede i et sagregister under disse opslag? Det er naturligvis prisværdigt med mange stikord, men her er man ude på overdrevet. Ordlisten bagerst i bindet forekommer også »ufærdig«, for hvad er egentlig svære ord? Anmelderen er ved gennemlæsningen af bindet stødt på mange flere for ham svære ord, end der forklares i ordlisten. Hvad betyder for eksempel, at man i det fornævnte brev om takst for stolestader i Holmens kirke foruden et indtrædelsesgebyr tillige må af med et beløb til kendelse. Hvad er kendelse? Er det en mærkning af stolestaderne eller er det en slags drikkepenge? Man kan selvfølgelig slå den slags op, men det kan man jo også med de andre ord i listen. Det foreslås i fremtiden at udbygge denne liste, og eventuelt vedføje en oversigt over møntforholdene på den tid. Der er mange breve der rummer detaljerede oplysninger om penge og mønt. En side med de vigtigste oplysninger om pengevæsenets sammensætning i 1647 havde været til stor nytte ved brugen af dette bind.

Anmeldelsen skal slutte med et håb om, at udgivelsestakten for Kancelliets Brevbøger må holde i årene fremover, og at Jens Holmgaard længe endnu må være forundt at stå i spidsen for dette krævende og store arbejde, der er til så stor hjælp for brede kredse af historikere og historisk interesserede i dette land. Hvad skulle vi dog gøre uden dette pragtværk?

Hans Bjørn

Erik Nørr: Gymnasieskoler – administration og arkiv. Med registreringer over latinskoler, gymnasiers og studenterkursers arkiver i Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, bd. 1 og 2. ARKI·Varia/Selskabet for Dansk Skolehistorie 1989. 199 s. Ill. Kr. 150 + moms.

En registrering af stort format

Den flittige arkivar, dr. phil. Erik Nørr har gjort det igen: udarbejdet en grundig og anvendelig registrering. Eet af den slags værker, som får en faghistoriker til at udbryde: »Hvordan har jeg kunnet undvære det tidligere?«.

Hvor Nørns tidligere fortegnelser over latinskolens (1980) og gymnasieskolens programmer (2 bind, 1985) var et indeks over skoleprogrammernes indhold (artikler og billeder), er det nye 2-binds værk en fortegnelse over omkring 60 latinskoler, gymnasiers og studenterkursers arkiver som sådan, alle naturligvis fra det geografiske område, som det østdanske Landsarkiv dækker. Kun materiale fra N. Zahles gymnasieskole mangler, idet dette i forvejen er registreret i sin egen publikation.

Landsarkivet har siden 1982 stået for en systematisk indsamling af gymnasieskolers arkivmateriale. Parallelt med dette arbejde er Landsarkivets ældre samling af latin- og gymnasieskolers arkivalier blevet sat i et nyt system, og det er resultatet af denne indsats, som nu fremlægges.

Nørr indleder med en fremragende skolehistorisk oversigt over de berørte skolers alder og tilhørsforhold gennem tiderne. Informativt, velskrevet og i en overskuelig orden præsenteres den komplicerede institutionshistoriske udvikling fra tiden omkring Kirkeordinansen af 1537/39, der foreskrev oprettelse af en latinskole i hver købstad. En del af disse statslige latinskoler nedlagdes senere. Landsarkivet har materiale fra en række af dem. Da Metropolitanskolen, der ikke faldt for nedlæggelsesiveren, ikke kunne dække behovet for højere skolegang i hovedstaden i løbet af det 19. århundrede, blev der startet en række privatskoler, hvorfra Landsarkivet har samlinger. Forfatteren har inddelt disse privatskoler i fire grupper, hvis udvikling følges indtil gymnasiernes overgang til amtskommunerne i 1986. Det er 1) latinskoler, der nedlægges igen, 2) latinskoler i København, der overtages af staten i 1919, 3) latinskoler uden for København, der overtages af staten i 1920 og 4) gymnasier, der i 1919-20 ikke ønskede statsovertagelse. Her får vi en længe savnet oversigt over, hvilke skoler, der blev oprettet hhv. nedlagte, hvilke, der

var private, kommunale eller statslige på hvilke tidspunkter. Og vi får eksempler på, hvorfor skiftende tilhørsforhold og navneskift kan skabe »vild forvirring« hos skolehistorikere, der husker mere end få år tilbage i tiden. Befriende, at vor ekspert på området skriver det sort på hvidt: der er grund til, at mange historikere, der har bevæget sig ind på det skolehistoriske område, har følt sig lettere rundt på gulvet.

På samme begribelige og forbilledlige facon gives en oversigt over den historiske udvikling af latinskolernes ordninger, grendelinger og eksamensret fra 1850 og frem til 1970'erne. Desuden omtales arkivaliernes tilgængelighed og bevarings/kassationsproblemer, ligesom der suppleres med en oversigt over den vigtigste lovgivning på gymnasieområdet fra 1539 til 1987.

Registreringsmodellens hovedgrupper er både nøglen til og livsnerven i en registratur. De skal refereres her, da de giver et godt indtryk af registraturens omfang og brede anvendelsesmuligheder:

Arkivet i almindelighed	Eleverne
Dagbøger	Lærerne
Korrespondance	Den daglige undervisning
Bestyrelsen/forstanderskabet	Eksamen og karaktergivning
Rektor/skolebestyrer	Skolebiblioteket
Bygningssager	Skoleliv og skolens historie
Godsvæsen	Skolelægen
Regnskabsvæsen	Elevrådet
Legater og fonds	Foreninger med tilknytning
Skoleråd, skolenævn, lærermøder	til skolen
Lærerrådets censur	

Forfatteren giver alle grupperne et par ord med på vejen. Bemærkelsesværdigt er det f.eks., at en række af de latinskoler, der startede som privatskoler i det 19. årh., og som senere har fået status som respekterede statslige eller amtskommunale gymnasier, har store huller i eller helt mangler arkivalier fra deres tidlige levetid. Årsagen er iflg. Nørr, at bestyreren/bestyrelseren opfattede skolen som deres private ejendom og ikke altid holdt skolens korrespondance adskilt fra deres private papirer. Arkivalierne kan da være »gået til grunde« eller være opbevaret privat hos arvinger til tidligere bestyrere. Eller det omvendte kan være tilfældet, nemlig det, at privat korrespondance er bevaret i skolens arkiv. Den skarpe adskillelse mellem den private og den offentlige »sfære«, som vi er vænnet til i dag, var tilsyneladende ikke så markant alle steder i forrige århundrede. Et godt eksempel herpå kender anmelderen selv til

fra arbejdet med N. Zahles papirer. Nørr nævner dette og Johan Mantzius' breve, der opbevaredes på Birkerød Statsskole, som de bedste eksempler på dette fænomen.

Ligesom alle hovedgrupperne får et par ord med på vejen, indledes også hver skoles arkivregistratur med fem, ti eller tyve liniers kort historie. Glimrende. Fortegnelsen har rig anvendelsesmulighed. Oplagt naturligt for skolehistorikere, for festskrift- og jubilæumsskribenter. Men ikke kun institutionshistorikere kan her finde et godt hjælpemiddel. Her er gode kilder til sammenlignende undersøgelser af skolernes fag- og timefordeling og til indsigt i klassernes gredning, – undersøgelser, der kunne give et godt udgangspunkt for en debat om den stadig højere grad af specialisering i skoleuddannelsen.

Med registraturen i hånden har man også et overblik over materiale til, hvad man kunne kalde dannelsehistorie: forsømmelses-, straffe- og vidnesbyrdprotokoller er fine kilder til bestyreres og læreres forestillinger om, hvordan eleverne burde opføre sig og i det hele taget om, hvilke værdier for personlighedsdannelse, der herskede i de forskellige skoler. Disciplin-, skolepengeprotokoller og stambøger giver oplysninger om elevernes sociale baggrund, og det blandede materiale om det skoleliv, der i form af fester, ekskursioner o.lign. foregik ved siden af undervisningen, kan give indblik i både det sociale liv på skolerne og de sociale relationer mellem elever og lærere. Den type materiale udgør således centrale kilder til socialhistoriske undersøgelser. Kwitteringsbøger for lærerlønninger er en vigtig kilde til, hvilke lærere, der var ansat ved skolerne. Og sådan kunne jeg blive ved.

Som Erik Nørr selv nævner er de enkelte gymnasieskolars arkivalier normalt ikke tilstrækkelige kilder for skolehistorikere, hvorfor han også henviser til, hvor man kan finde myndighedernes tilsvarende skolehistoriske arkivalier i Rigsarkivet.

Med den veltilrettelagte model, som denne registratur over gymnasieskolerne rummer, udtømmes mulighederne for at finde kilder til både institutionelle og mere tværgående historiske analyser med andre ord kun af fantasien og de enkelte arkivers bestand.

Værket er forsynet med skoleregister.

Birgitte Possing

INDHOLD

- 1 Lajos Juhasz
Dominicus Nagel Bech
– Den første norske arkivar
- 13 Hans Kargaard Thomsen
Om erhvervsarkiver
før Erhvervsarkivet
- 27 Helle Blomquist
Kolera og rent vand
- 49 August Wiemann Eriksen
og Karen Hjorth
Rentekammerjournalen,
et 250-års jubilæum
- 72 Anmeldelser

